

บทที่ ๓

บ่อเกิดแห่งความรู้ในพระพุทธศาสนา

พระพุทธศาสนา จัดได้ว่าเป็นปรัชญาประเภท สัจนิยม เพราะพระพุทธองค์ตรัสเรื่อง ความจริงเป็นส่วนใหญ่ เช่น เรื่องทุกข์ เรื่องไตรลักษณ์ เป็นต้น ทั้งนี้ เพื่อสอนให้ชาวพุทธมีสติรอบคอบ รู้จักการคิดอยู่เสมอว่าเมื่อความจริงเป็นเช่นนี้ทำอย่างไร จึงจะทำให้ชีวิตมีความสมบูรณ์พบความสุข อย่างแท้จริง^๑ และเชื่อว่า การมีปัญญาที่สามารถคิด แบบมีเหตุผลด้วยโยนิโสมนสิการ เพื่อให้เกิดสัมมาทิฐิ ถือว่า เป็นกระบวนการของความรู้อันเป็นธรรมชาติของมนุษย์ ที่จะสามารถค้นพบความจริงได้ ในพระพุทธ ศาสนาได้กล่าวถึงสิ่งสำคัญ ที่จะช่วยทำให้มนุษย์มีความรู้ หรือบ่อเกิดแห่งความรู้^๒ นั้นมี ๒ ระดับด้วยกันคือ ระดับความรู้ที่เรียกว่าโลกียะ และระดับความรู้ที่เรียกว่าโลกุตตร ซึ่งมีส่วนประกอบที่มาจากความรู้ทั้งหลายแบ่งออกเป็น ๓ ทางด้วยกัน คือ ๑ ทางสุตมยปัญญา ๒ ทางจินตามยปัญญา ๓ ทางภาวนามยปัญญา^๓

เพราะเชื่อว่าการพัฒนาอบรมตาม กระบวนการพัฒนาความรู้ดังกล่าวสามารถทำให้เกิดปัญญา ซึ่งพุทธปรัชญาเถรวาทได้วางแนวทางของ การแสวงหาความจริง โดยอาศัยทฤษฎีความรู้มาใช้อธิบายหลักคำสอน เช่น การกล่าวว่า ความรู้ต้องเกิด จากอายตนะภายใน และภายนอกมากระทบกัน ซึ่งมีวัตถุเป็นสื่อกลางจึงทำให้เกิดความรู้ แม้แต่ พระพุทธเจ้า ก็ตรัสว่าความรู้^๔ นั้นมีผัสสะเป็นเหตุ สรรพสิ่งถูกเห็นด้วยตา ได้ยินเสียงด้วยหู และสูดกลิ่นได้ ด้วยจมูก สัมผัสได้ด้วยกาย ฯลฯ^๕ จึงจะถือว่า สิ่งนั้นมีอยู่จริง เฟลโต จัดได้ว่าเป็นปรัชญาประเภท เหตุผลนิยม เพราะเห็นว่า วัตถุที่ผ่านประสบการณ์ ทางผัสสะล้วนแล้วแต่เป็นปัจเจกภาพนิยม มีเงื่อนไขตามสภาพวัตถุ และเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ สสารที่ รับรู้ได้จึงเป็นข้อมูลทางผัสสะที่เป็นความจริงปรากฏ^๖ ซึ่งเฟลโตเชื่อว่า ความรู้คือการระลึกได้ เขาเชื่อ ว่าวิญญาณของมนุษย์เป็นอมตะ ความจริงทั้งหมดมีแฝงอยู่แล้วในวิญญาณของเรา แต่มันถูกหลงลืมไป เนื่องจากมนุษย์มีร่างกาย และร่างกายของเราทำให้เราลืมความจริงที่แฝงอยู่ในตัว ตั้งแต่เกิด^๗ ความรู้ที่ แท้จริง คือความรู้เกี่ยวกับแบบ และเป็นจริงในแง่ที่ว่า มันสอดคล้องกันกับความ

^๑ บุญมี แทนแก้ว, ญาณวิทยา (ทฤษฎีความรู้), พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, ๒๕๔๓), หน้า ๑.

^๒ บุญมี แทนแก้ว, พุทธศาสนากับปรัชญา, (กรุงเทพมหานคร : หจก. เม็ดทราย พริน ดิงส์, ๒๕๔๐), หน้า ๕๙-๖๑.

^๓ สนิท ศรีสำแดง, ปรัชญาเถรวาท, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๖๙-๗๕.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓.

จริงที่เป็นปรนัย^๕ ซึ่ง เพลโตเชื่อว่าแบบมีอยู่เป็นอิสระจากความคิด^๖ เขาให้ศัพท์ที่เป็นปรนัยเหล่านี้ว่า แบบ (Form) หรือ มโนคติ (Idea) ซึ่งเป็นคำตอบของปัญหาที่สำคัญทางปรัชญาของเพลโต ปัญหาที่ว่านี้อยู่ท่ามกลาง ปรากฏการณ์ และความเป็นจริงของสิ่งทั้งหลาย มีอะไรที่เป็นสิ่งแท้จริงสูงสุดไม่ขึ้นกับใคร และทุกสิ่ง อธิบายได้ด้วยสิ่งนี้ สำหรับเพลโตนี่คือแบบ^๗

อย่างไรก็ตามพุทธปรัชญาเถรวาทยอมรับว่า จิตเป็นตัวรับรู้ ในขณะที่เดียวกันก็ เก็บสะสมความรู้ต่าง ๆ เอาไว้ แต่ปัญหาเรื่องบ่อเกิดความรู้ของเพลโต คือ เหตุผล เป็นสิ่งเดียวที่ช่วยให้สามารถค้นพบความรู้ได้ ซึ่งอยู่ในรูปของ “แบบ” หรือ “มโนคติ” โดยอาศัยวิภาษวิธี (Dialectics) เป็น เครื่องมือในการค้นพบความรู้ที่มีอยู่ในมโนคติได้ แต่ในส่วนของพุทธปรัชญาเถรวาทนั้นมองว่า บ่อเกิด ความรู้ที่แท้จริงนั้นคือ ปัญญา ที่จะเป็นสิ่งช่วยให้มนุษย์ สามารถค้นพบความรู้ที่แท้จริงได้โดยอาศัย องค์ประกอบสำคัญ ๓ ประการ คือ สุตมยปัญญา จินตามยปัญญา และ ภวานามยปัญญา โดยเริ่มฝึกฝนอบรมปฏิบัติทางจิตเพื่อให้จิตนั้นเกิดสมาธิ จนสามารถกำจัดกิเลสตัณหาออกไป และใช้จิตที่ปราศจากกิเลสตัณหา มองสรรพสิ่งโดยผ่านอายตนะแล้วเกิดความเข้าใจตามความเป็นจริง อีกทั้งยังสามารถมองดูภายในจิตตนเอง ซึ่งผลจากการรับรู้ในกระบวนการทั้งสามขั้นนี้ พุทธปรัชญาเถรวาทเรียกว่า เกิดปัญญา

๓.๑ บ่อเกิดแห่งความรู้ในพระพุทธศาสนา

บ่อเกิดแห่งความรู้นั้นมี ๒ อย่างด้วยกันคือ ระดับความรู้ที่เรียกว่าโลกียะ และระดับความรู้ที่เรียกว่าโลกุตตร ซึ่งมีส่วนประกอบที่มาของความรู้ทั้งหลายแบ่งออกเป็น ๔ ระดับด้วยกันประกอบด้วย

๓.๑.๑ ความรู้ระดับสัญญา(perception)

ความรู้ระดับสัญญานี้ คือ ความจำได้หมายรู้มีอยู่ด้วยกัน ๒ ประเภท คือ

๑) สัญญาบริสุทธี เป็นกระบวนการรับรู้โดยธรรมชาติของจิต ที่มองสรรพสิ่งตามความเป็นจริงตามเหตุปัจจัย สามารถทำให้ตัดวงจรของสังสารวัฏ เข้าถึงภาวะแห่งความพ้นทุกข์ได้ ในพหุวิทยสูตร พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงถึงวิธีปฏิบัติธรรม เพื่อเป็นแนวทางให้เกิดสัญญาบริสุทธีว่า

พหุวิยะ เมื่อใดท่านพึงศึกษาว่า เมื่อเห็นรูปก็สักว่าแต่เห็น เมื่อฟังเสียง ก็สักว่าแต่ฟังแต่ฟัง เมื่อรับรู้อารมณ์ก็สักว่าแต่รับรู้ เมื่อรู้แจ้งธรรมารมณ์ที่รู้แจ้ง ก็สักว่ารู้แจ้งเช่นนี้ เมื่อนั้น ท่านก็ไม่มี

^๕ วิทย์ วิศทเวทย์, **ปรัชญาทั่วไป**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพมหานคร: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๔๗), หน้า ๑๓๐.

^๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗

^๗ ชัยวัฒน์ อุตพัฒน, **ญาณวิทยา(ทฤษฎีความรู้)**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๕๒), หน้า ๕๖-๕๗.

เมื่อใด ท่านก็ไม่มี เมื่อนั้น ท่านก็ไม่ยึดติดในสิ่งนั้น เมื่อใด ท่านก็ไม่ยึดติดในสิ่งนั้น ก็จักไม่มีในโลกนี้ ไม่มีในโลกอื่น และไม่มีในระหว่างโลกทั้งสอง นี่เป็นที่สุดแห่งทุกข์^๘

๒) ปัญจสัญญา เป็นกระบวนการรับรู้ที่ได้รับการปรุงแต่งแห่งกิเลส ตัณหา ที่ทำให้ยึดถือพิสดาร มีอวิชชาคือ ความไม่รู้ห่อหุ้มอยู่นำไปสู่ความเข้าใจผิด หลงผิด และการนำไปปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายอย่างผิดพลาดด้วย การรับรู้ที่ผิดไปจากความเป็นจริงนี้เกิดจากความวิปلاสมแยกออกไปอีก ๓ อย่าง คือ

๒.๑) สัญญาวิปلاس เป็นความคลาดเคลื่อนของการรับรู้ คือ หมายรู้ว่าในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง หมายรู้ว่าในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าสุข หมายรู้ว่าในสิ่งที่เป็นอนัตตาว่าเป็นอัตตา หมายรู้ว่าในสิ่งที่ไม่งามว่างาม

๒.๒) จิตวิปลาส เป็นความเข้าใจคลาดเคลื่อนที่ผิดจากความเป็นจริง มีการเข้าใจว่าในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง มีการเข้าใจว่าสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าสุข มีการเข้าใจว่าในสิ่งที่เป็นอนัตตาว่าเป็นอัตตา มีการเข้าใจว่าในสิ่งที่ไม่งามว่างาม

๒.๓) ทิฐิวิปลาส เป็นความเห็นที่คลาดเคลื่อนที่ผิดไปจากความเป็นจริง มีความเห็นว่าในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง มีความเห็นว่าในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าสุข มีความเห็นว่าในสิ่งที่เป็นอนัตตาว่าเป็นอัตตา มีความเห็นว่าในสิ่งที่ไม่งามว่างาม

การรับรู้ที่ผิดไปจากความจริง ๓ อย่างจัดเป็นปัญจสัญญา เพราะว่าสัญญาปรุงแต่งอารมณ์ให้มีความซับซ้อนหลากหลายด้วยแรงผลักดันของกิเลสตัณหา ทิฐิ มานะการรับรู้ในลักษณะที่คลาดเคลื่อนไปจากความเป็นจริงนั้นเป็นการรับรู้ที่ประกอบด้วยอวิชชา คือ ความไม่รู้ในความเป็นจริงนำไปสู่ความหลงผิด ความเข้าใจผิดและการนำไปปฏิบัติอย่างผิดพลาดและคลาดเคลื่อนจากความเป็นจริงอย่างสิ้นเชิง เป็นมิจฉาทิฐิ

หากพิจารณาจะเห็นว่า เมื่อการรับรู้คลาดเคลื่อนไปจากความเป็นจริง ก็ส่งผลให้เกิดความเข้าใจผิด และมีความเห็นคลาดเคลื่อนจากความเป็นจริงด้วย เนื่องจากสัญญามีกิเลสตัณหาห่อหุ้มปิดบังความเป็นจริงอยู่ ทำให้ยึดถือการปฏิบัติที่ผิดพลาดไม่มีปัญญามองเห็นธรรมชาติความเป็นจริงได้ บุคคลผู้ติดอยู่ในปัญจะ คือ การปรุงแต่งที่จิตสร้างเพิ่มเติมให้กับอารมณ์ทั้งหลาย การยึดติดอยู่กับปัญจะนี้จัดเป็น อวิชชา ซึ่งทำให้บุคคลไม่อาจหลุดพ้นจากความทุกข์ได้ ด้วยเหตุนี้จึงมีผู้กล่าวว่า “ผู้ใดประกอบด้วยปัญจะ จะยินดีในปัญจะ ผู้นั้นไม่ได้ชมพระนิพพานที่เกษมจากโยคะ”

โดยสรุป สัญญาเป็นจุดแยกสำคัญที่สุดที่จะทำให้เกิดปัญหาหรือ อวิชชา ถ้ารับรู้โดยกระบวนการทางธรรมชาติล้วนๆ ไม่มีการเบี่ยงเบนไปจากความเป็นจริง ก็สามารถทำให้หลุดพ้นจากความทุกข์ได้ เรียกว่า สัญญาบริสุทธิ์หรือกระบวนการรับรู้แบบวิวิธ ในทางตรงกันข้าม ถ้ากระบวนการรับรู้มีการปรุงแต่งด้วยตัณหา มานะ ทิฐิ มองสิ่งต่างๆ ด้วยความเียงเอามืดบอด ทำให้คลาดเคลื่อนจากความเป็นจริง ด้วยยึดถือความปรารถนาของตนเป็นใหญ่ การเวียนวนก็เกิดขึ้นไม่มีวันจบสิ้นอย่างนี้ เรียกว่า ปัญจะหรือ กระบวนการรับรู้แบบเสพเสวยโลกหรือการรับรู้แบบสังสารวัฏ อย่างไรก็ตาม กระบวนการรับรู้แบบวิวิธ (หลุดพ้น) กับกระบวนการรับรู้แบบสังสารวัฏ (เสพเสวยโลก) ก็มีความสำคัญทั้งสองแบบ การกระบวนการรับรู้แบบวิวิธ นำไปสู่การสิ้นกิเลสและเข้าถึง

^๘ พ. พ. (ไทย) ๒๕/๑๐/๑๘๖.

นิพพานอันเป็นเป้าหมายสูงสุดทางพุทธปรัชญาได้ แล้วความรู้แบบใดที่นำไปสู่การสิ้นกิเลส และรู้
นิพพานได้เป็นข้อที่ควรพิจารณา

๓.๑.๒ ความรู้ระดับวิญญาน

วิญญานคืออย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก
หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต โกลหรือใกล้ก็ตาม นี่เรียกว่า วิญญานชั้น วิญญาน หมายถึง
ความรู้แจ้ง ได้แก่ธาตุรู้ และระบบการรับรู้ของจิตหลังจากที่ได้สัมผัสกับอารมณ์หรือสิ่งที่มากระทบ
สัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นระบบ การรู้ที่เกิดจากประสาทสัมผัส เช่นเมื่อตาได้สัมผัสกับรูป
คือได้เห็นรูป เกิดการรับรู้ขึ้น การรับรู้

ในสมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตกรุงพาราณสี
พระองค์ตรัสสอนลักษณะชั้น ๕ แก่พระปัญจวัคคีย์โดยให้กำหนดรู้เห็น รูป เวทนา สัญญา สังขาร
และวิญญาน โดยเป็นอนัตตา ก็เพราะรูปเป็นต้นเป็นอนัตตา บุคคลจึงไม่สามารถบังคับบัญชารูปเป็น
ต้นได้ว่า จงเป็นอย่างนี้ แต่อย่าเป็นอย่างนั้น^๙

ในมัชฌิมนิกาย มูลปณณาสกมีวิธีการสอนที่เป็นไปในสาวกโดยส่วนมากโดยนัยนี้ว่ารูปไม่
เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เวทนาไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา สัญญาไม่เที่ยง เป็นทุกข์เป็นอนัตตา
สังขารไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา และวิญญานไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา^{๑๐}

“ภิกษุ สภาที่สุขโสมนัสสาศัยรูปเกิดขึ้น นี่เป็นคุณในรูป สภาที่รูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์
มีความแปรผันเป็นธรรมตา นี่เป็นโทษในรูป ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมเป็นที่ละฉันทราคะใน
รูป นี่เป็นเครื่องสลัดออกจากรูปเป็นต้น”

ในสังยุตตนิกาย ชันธรวรรค พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของ
อนาถปิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี ณ ที่นั้น พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาแล้วตรัสว่า

“ภิกษุทั้งหลาย รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารไม่เที่ยง วิญญานไม่
เที่ยง ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในรูป ย่อมเบื่อหน่ายแม้ใน
เวทนา ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในสัญญา ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในสังขาร ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในวิญญานเมื่อเบื่อ
หน่ายย่อมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่า “หลุดพ้นแล้ว
รู้ชัดว่า ขาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้
อีกต่อไป”^{๑๑}

ขุททกนิกาย มหานิทเทส พระผู้มีพระภาคตรัสวิธีกำหนดชั้น ๕ แก่พระภิกษุทั้งหลายมี
ใจความว่า

สิ่งใดมิใช่ของพวกเธอ เธอทั้งหลายจงละสิ่งนั้นเสียเถิด สิ่งที่พวกเธอละได้แล้วนั้นแลจักมี
เพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขตลอดกาลนาน ภิกษุทั้งหลาย อะไรเล่ามิใช่ของพวกเธอภิกษุ
ทั้งหลาย รูปมิใช่ของพวกเธอ เธอทั้งหลายจงละรูปนั้นเสียเถิด รูปที่พวกเธอละได้แล้วนั้นแลจักมีเพื่อ

^๙ ส. ข. (ไทย) ๑๗/๕๙/๔๔.

^{๑๐} ม. ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๓/๓๓๘.

^{๑๑} ส. ข. ๑๗/๒/๒๗.

ประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุข ตลอดกาลนาน เวทนา.. สัญญา... สังขาร.. วิญญาณมิใช่ของพวกเธอ เธอทั้งหลายจงละวิญญาณนั้นเสียเถิด วิญญาณที่พวกเธอละได้แล้วนั้นแล จักมีเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุข ตลอดกาลนาน ภิกษุทั้งหลาย^{๑๒}

สังยุตตนิกาย ชันธวารวรรค พระผู้มีพระภาคตรัสวิธีการกำหนดขั้น ๕ โดยความเป็นสิ่งไม่เที่ยงมีความว่า

“ภิกษุทั้งหลาย รูปไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นเธอทั้งหลาย พึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นมิใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นมิใช่อัตตาของเรา” และในเวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ พระองค์ก็ตรัสโดยนัยนี้เช่นกัน เมื่ออริยสาวกผู้ได้สดับรู้เห็น รู้ชัดอย่างนี้แล้ว ก็จะไม่มีการอื่นที่จะทำอย่างนี้อีกต่อไปอีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคตรัสวิธีการกำหนดขั้น ๕ โดยความเป็นทุกข์ก็มี ตรัสโดยความเป็นอนัตตาก็มี มีใจความว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นอนัตตา ให้กำหนดเห็นว่า นั่นมิใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นมิใช่อัตตาของเรา อริยสาวกผู้ได้สดับ เห็นหรือรู้ชัดอย่างนี้ด้วยปัญญาแล้ว ก็อย่างอื่นนอกจากนี้ที่จะต้องทวนนั้นก็ไม่มีอีกต่อไป^{๑๓}

อังคุตตรนิกาย ทสกนิบาต พระผู้มีพระภาคตรัสถึงขั้น ๕ โดยเป็นอนิจจสัญญาหมายความว่า รูปเป็นต้นไม่เที่ยง แก่พระอนันท์ จากนั้นพระอนันท์ไปบอกแก่พระคิริมานนท์ผู้กำลังอาพาธอยู่ในขณะนั้นมีใจความว่ารูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ เป็นสิ่งไม่เที่ยง ผู้พิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง โดยไม่ยึดถือด้วยอุปาทานในขั้น ๕ ความเป็นไปได้ที่อาพาธจักบรรเทาเบาคลาย และหายไปด้วยฉับพลัน

๓.๑.๓ ความรู้ระดับญาณ

ญาณนั้นไม่ได้เกิดขึ้นได้เองโดยไร้จุดหมาย แต่จะเกิดขึ้นโดยความสมบูรณ์พร้อมของเหตุผล โดยอาศัยเงื่อนไขปัจจัยที่จำเป็นต่าง ๆ เช่น ความพร้อมทางปัญญา สมาธิพร้อมมูล ญาณก็จะเกิดขึ้น ๓๐ การปฏิบัติตามหลักไตรสิกขานั้น เป็นวิธีที่จะทำให้ความรู้ระดับญาณเกิดขึ้นได้ เพราะการปฏิบัติตามขั้นของศีลอย่างถูกต้อง ย่อมนำไปสู่การมีสมาธิ และการเจริญสมาธิอย่างถูกต้อง ย่อมนำไปสู่การมีปัญญาอย่างถูกต้อง ถ้าถามว่า การปฏิบัติตามหลักการใดที่นำไปสู่ความรู้ระดับญาณ ผู้วิจัยเห็นด้วยกับศาสตราจารย์แสง จันทรงาม ที่ให้แนวคิดว่าสมาธิเห็นหลักการสำคัญที่สุด ๓๑ ที่จะก่อให้เกิดญาณ ญาณที่เกิดจากการเจริญสมาธิให้สงบ ย่อมเกิดความรู้ สว่าง สะอาด สงบเกิดขึ้น เพราะญาณนี้ได้ขจัดนิวรณ์ สิ่งขัดขวางในการทำสมาธิ ให้เกิดความรู้ขั้นสูงให้สิ้นไป ทำให้อวิชชาหมดสิ้นไป เกิดความรู้ขึ้นมาแทนที่ และทำให้กิเลสสิ้นไป มองความจริงตามธรรมชาติอย่างแจ่มแจ้งชัดเจน และที่สำคัญ “ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างสิ้นเชิง จากปุถุชนกลายเป็นพระอริยเจ้า” ในทางพระพุทธศาสนาได้กล่าวถึงเรื่องสัญญากับญาณสิ่งใดเกิดก่อน เกิดหลัง ดังในปฏฐาปาทสูตรที่ว่า

^{๑๒} ข.ม. (ไทย) ๒๔/๑๘๖/๕๒๖.

^{๑๓} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๖/๒๔.

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ สัญญาเกิดก่อน ญาณเกิดทีหลัง, หรือว่าญาณเกิดก่อน สัญญาเกิดทีหลัง, หรือว่าสัญญาและญาณ เกิดไม่ก่อนไม่หลังกัน (พร้อมกัน) โปฏฐปาทะ สัญญา เกิดก่อน ญาณเกิดทีหลัง, เพราะมีการเกิด แห่งสัญญา จึงมีการเกิดแห่งญาณ ดังที่เขานั้น (แต่ละคนๆ) รู้สึกได้ อย่างนี้ ว่า “เพราะ(สัญญา) นี่เป็นปัจจัย ญาณจึงเกิดขึ้นแก่เรา” ดังนี้. โปฏฐปาทะ เธอพึงทราบความ ข้อนี้ โดยนัยนี้ว่า “สัญญาเกิดก่อน ญาณเกิดทีหลัง อย่างไร, เพราะมีการเกิดขึ้นแห่งสัญญา จึงมีการเกิดขึ้นแห่งญาณ อย่างนั้นดังนี้”^{๑๔}

ความรู้ระดับญาณนี้เป็นความรู้ระดับที่เป็นปัญญาค้นโลกุตตระ และเป็นการหยั่งรู้ความจริงของสิ่งต่าง ๆ โดยตรง ในลักษณะของการอธิบายจำเป็นต้องทำความเข้าใจให้ลึกซึ้ง เพราะความรู้นี้เป็นสิ่งที่อยู่เหนือประสาทสัมผัสของมนุษย์ การอธิบายด้วยเหตุผลจะไม่อาจอธิบายได้ เพราะความรู้ระดับนี้อยู่เหนือเหตุผลที่จะอธิบายได้ด้วยตรรก แต่อธิบายได้ด้วยประสบการณ์ตรงของผู้ที่ได้ญาณขั้นนี้ เช่นพระอรหันต์ เป็นต้น การที่จะอธิบายด้วยวิธีใด หรือจะเกิดขึ้นด้วยวิธีใด อย่างไรก็ตาม ญาณที่ได้นั้นย่อมมีผลในระดับสูงสุดที่สามารถกำจัดกิเลสได้

ญาณที่จัดว่า เป็นยอดเยี่ยมคือญาณของพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นเหตุการณ์ของพระองค์นั้น เป็นการรู้เห็นที่ครบทั้ง ๓ ญาณ คือ ๑) สัจจญาณ ความรู้จริงในอริยสัจ ๔ ๒) กิจจญาณ ความรู้ว่าควรจะทำอย่างไรในอริยสัจ ๔ ๓) กตญาณ ความรู้ว่าได้ทำครบถ้วนแล้วในอริยสัจ ๔

การจะดับกิเลสได้ ถึงความเป็นพระอรหันต์ ต้องเป็นเรื่องของปัญญาอย่างแท้จริง ดังนั้น การรู้ความจริงในอริยสัจ ๔ ก็เป็นปัญญาเช่นกัน การถึงการดับกิเลสได้ ก็ต้องเป็นปัญญา เข้าใจอริยสัจ ๔ อย่างถูกต้อง แจ่มแจ้ง ซึ่งปัญญา ในการรู้อริยสัจ ๔ ตามความเป็นจริง มี ๓ ซึ่งมีแสดงไว้ในพระไตรปิฎก คือ สัจจญาณ กิจจญาณ และ กตญาณ

สัจจญาณ คือ ปัญญาที่รู้ความจริงในอริยสัจ ๔ เช่น รู้ว่านี้ทุกข์ รู้ด้วยปัญญา ด้วยความมั่นคงว่า ทุกข์ คือ สภาพธรรมที่มีจริงในขณะนี้ ไม่ใช่เพียงความปวดเมื่อยเท่านั้น แต่เป็นสภาพธรรมที่มีจริงในขณะนี้ที่เกิดขึ้นและดับไป ปัญญาที่รู้ความจริงในความเป็นทุกข์อริยสัจ เป็นสัจจญาณ แต่สัจจญาณจะมีได้ก็ต้องอาศัยการฟังพระธรรม จนปัญญามั่นคง เห็นถูกว่า สภาพธรรมที่มีจริงในขณะนี้เองที่เป็นทุกข์ นี่คือนิสสัจจญาณในทุกขอริยสัจ และปัญญาที่รู้ความจริงในสมุทัยสัจจะ ว่าเป็นอย่างนี้ คือ รู้ต้นเหตุ โลภะ ตามความเป็นจริงว่าเป็นอย่างนี้ โดยสังจะอื่นๆ ก็โดยนัยเดียว คือรู้ในพระนิพพาน ในขั้นการฟัง ตามความเป็นจริงและรู้ในหนทางดับทุกข์ คือ อริยมรรค ตามความเป็นจริง นี่คือนิสสัจจญาณ ปัญญา ในอริยสัจ ๔ ซึ่งสัจจญาณก็มีหลายระดับ ตามระดับปัญญา

กิจจญาณ คือ ปัญญาที่รู้หน้าที่ กิจที่ควรทำในอริยสัจ ๔ เช่น ปัญญาที่รู้ว่าทุกขอริยสัจ ควรกำหนดรู้ รู้ว่าสภาพธรรมที่มีจริงในขณะนี้ ควรกำหนดรู้ รู้ด้วยปัญญา ที่สติปัญญานเกิดรู้ความจริงในขณะนี้ของสภาพธรรมว่าเป็นธรรมไม่ใช่เรา ดังนั้น จึงไม่มีเราที่ไปกำหนดรู้ แต่เป็นหน้าที่ของปัญญาว่า ทุกข์ควรกำหนดรู้ คือ ปัญญาเกิดรู้ความจริงของสภาพธรรมนั่นเอง ขณะที่สติปัญญานเกิด รู้ความจริงของสภาพธรรมและปัญญาที่เป็นระดับวิปัสสนาญาณ เป็นต้น เป็นกิจจญาณในทุกขอริยสัจ

^{๑๔} ส.ที.(ไทย) ๙/๒๓๐/๒๘๘.

ปัญญาที่รู้จักหน้าที่ใน สมุทัยสังจะ ว่า โลกะ เป็นสิ่งที่ควรละ ด้วยปัญญาระดับสูง เป็นกิจฐานในสมุทัยสังจะ ปัญญาที่รู้ความจริงในนิโรธสังจะ คือ รู้ความจริงว่าควรทำให้แจ้ง ให้ถึงพระนิพพาน ด้วยปัญญาระดับสูง เป็นกิจฐานในนิโรธสังจะ

ปัญญาที่รู้ตามความเป็นจริงว่า หนทางในการดับกิเลส คือ สติปัฏฐาน 4 อริยมรรค ควรเจริญ ควรอบรมให้มาก ปัญญาที่รู้เช่นนี้ เป็นกิจฐานในอริยสังขข้อสุดท้ายที่เป็นหนทางดับกิเลสคือ มรรคอริยสังจะ

กตญาณ คือ ปัญญาที่รู้แจ้งในกิจ ที่ได้ทำแล้วในอริยสัง ๔ ตามความเป็นจริง อันหมายถึงการบรรลุธรรม ดับกิเลสได้

การจะถึงปัญญา ๓ ระดับตามที่กล่าวมาในอริยสัง ๔ นั้น ที่สำคัญต้องเริ่มจากการฟังพระธรรมในหนทางที่ถูกต้องในเรื่องของสภาพธรรม เมื่อปัญญาเจริญขึ้นจากขั้นการฟัง ว่าขณะนี้ เป็นธรรม การรู้ความจริงก็ต้องรู้ขณะนี้ ขณะนั้นกำลังอบรมสังขญาณ ความมั่นคงในการรู้ความจริงของสภาพธรรมที่เป็นทุกขอริยสัง ดังนั้นจึงไม่ต้องห่วงเรื่องของชื่อปัญญา เพียงแต่อบรมเหตุคือการฟังพระธรรมไปเรื่อย ๆ ธรรมจะทำหน้าที่ ปัญญาเจริญขึ้น สังขญาณก็เจริญขึ้นตามลำดับ และย่อมทำให้ถึงปัญญาที่รู้ความจริงของสภาพธรรมด้วยการประจักษ์แจ้งความเป็นนามธรรมและรูปธรรม ที่เป็นกิจฐานและถึงการดับกิเลส บรรลุธรรมอันเป็นกตญาณได้ ซึ่งก็ไม่พ้นจากการรู้ความจริงในขณะนี้เลย

พระพุทธเจ้าและพระอริยสาวก ท่านก็รู้ความจริงในขณะนี้ อันเป็นการเจริญสังขญาณ กิจฐานและกตญาณตามความเป็นจริง จนได้บรรลุธรรมนั่นเอง แต่สำคัญ คือ อบรมเหตุคือฟังพระธรรม หากทำอย่างอื่น จะปฏิบัติ และจะไปหาธรรม นั้นก็เท่ากับว่า ขาดความเข้าใจเบื้องต้น และไม่ใช่อสังขญาณ เมื่อไม่มีสังขญาณแล้ว ก็ไม่มีทางถึงการรู้ความจริงและการดับกิเลสที่เป็นกิจฐานและกตญาณได้เลย

ญาณ ๓ นี้ จัดได้ว่าเป็นการรู้ การปฏิบัติตาม และการได้รับผลครบถ้วน เป็นความรู้อย่างยิ่งยวดที่เรียกได้ว่า การตรัสรู้ หรือเรียกว่า สัมมาสัมโพธิญาณ นอกจากนี้ในโพชฌังคสูตร ได้กล่าวถึงธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ญาณ ๓ ได้แก่

๑) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ การระลึกชาติ ได้แก่ ความเกิดของพระองค์และของสัตว์อื่นที่ผ่านมาในอดีตกาล

๒) จุตูปปาตญาณ คือ การรู้กำหนดจุดและการเกิดของสัตว์ทั้งหลายว่า ย่อมมีความแตกต่างกัน ไม่มีใครเหมือนกัน ทั้งรูปร่างหน้าตา สถานะ ผิวพรรณ สติปัญญา ความสามารถ รวมทั้งอัธยาศัยและพฤติกรรมต่าง ๆ ที่แสดงออกมา ทั้งนี้เป็นเพราะกรรมทำให้เกิด และกรรมเป็นตัวจำแนกแบ่งชนชั้น ให้ประณีต ดี เลว ต่างกัน

๓) อาสวักขยญาณ คือ พระญาณที่ทำให้อาสวกิเลสหมดสิ้นไป เพราะกิเลสเหล่านี้เป็นสิ่งที่หมักหมมอยู่ภายในจิต คอยปรุงแต่งและกีดขวางไม่ให้มองเห็นความจริง กิเลสภายในใจนั้น เป็นการสะสมมาแบบข้ามภพข้ามชาติ แต่ละบุคคลจะมีมาก-น้อย จะแตกต่างกัน เมื่ออาสวักขยญาณเกิดขึ้นก็จะกำจัด ทำลายกิเลสเหล่านี้ให้สิ้นไป สำเร็จเป็นพระพุทธเจ้า ที่มีปัญญาทรงรู้แจ้งในอริยสังทั้ง ๔ ด้วยญาณทั้ง ๓ ตามลำดับคือ สังขญาณ กิจฐาน และกตญาณ

ในบรรดาญาณทั้ง ๓ นี้ เกิดขึ้นจากการปฏิบัติอย่างสมบูรณ์ในขั้นของศีล นำไปสู่การเกิดสมาธิ การเจริญสมาธิอย่างสมบูรณ์ ย่อมนำไปสู่ความพร้อมทางปัญญาที่สมบูรณ์ จนปรับจิตของตนเองได้ ญาณขั้นปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ที่เกิดขึ้นและสามารถตรวจสอบด้วยตนเองว่า “เมื่อจิตนั้นตั้งมั่นไม่หวั่นไหว ไม่มีกิเลส ปราศจากกิเลสเป็นจิตอันโยน พร้อมที่จะน้อมไปเพื่อรู้ชาติปางก่อน และเราก็ระลึกชาติปางก่อนได้”

๓.๑.๔ ความรู้ระดับปัญญา

จากกระบวนการรับรู้เชื่อมโยงไปสู่ความรู้ที่จะนำไปสู่เป้าหมายในพระพุทธศาสนา ความรู้หรือปัญญาที่นำไปสู่การสิ้นกิเลส และรู้นิพพานได้ มีอยู่ ๓ หมวดด้วยกัน คือ ปัญญา ๓ ที่เป็นแหล่งกำเนิดความรู้ ได้แก่ ภาวนามยปัญญา, ปัญญาในไตรสิกขา, วิชาแหล่งความรู้ของพุทธศาสนา เกิดจากการศึกษาอบรม เพื่อพัฒนาให้เกิดความรู้ คือ ปัญญา ๓ ประการ ได้แก่

๑) สุตมยปัญญา หมายถึง ความรู้ที่เกิดจากการศึกษาเล่าเรียน ที่ได้จากการฟังและการอ่าน ความรู้ที่ได้จากการฟัง รับจากการถ่ายทอดจากผู้อื่น (สุตมยปัญญา) หรือ ความรู้จากการพิจารณาเหตุผล

๒) จินตามยปัญญา หมายถึง ความรู้ที่เกิดจากการคิดใคร่ครวญ อย่างมีระบบระเบียบ พิจารณาอย่างรอบคอบอยู่ในหลักการเหตุผล (จินตามยปัญญา) นั้นยังผิดพลาดได้ เพราะยังเป็นความรู้ในขั้นที่ต้องพึ่งอาศัยสิ่งภายนอก (ปรโตโฆสะ) คือพึ่งสติปัญญาของผู้อื่น หรือหามีการใช้ปัญญาของตนในการวิเคราะห์ ก็ยังเป็นในขั้นที่พึ่งพิจารณาด้วยเหตุผล ยังไม่มีการลงมือปฏิบัติพิสูจน์ทดสอบให้รู้เห็นและเข้าใจจนประจักษ์ในความจริงของสิ่งนั้นด้วยตนเอง อาจกล่าวได้ว่า แหล่งความรู้ทั้งสองนี้ ทำให้มีความรู้ในระดับสมมติสัจจะ ดังนั้น จึงเป็นแหล่งความรู้ที่ถูกต้องในระดับสมมติ

๓) ภาวนามยปัญญา หมายถึง ความรู้ที่ได้รับจากการฝึกฝนอบรม โดยลงมือปฏิบัติอย่างถูกต้องจนเกิดความรู้แจ้งด้วยตน ส่วนภาวนามยปัญญาเท่านั้น เป็นแหล่งความรู้ที่พุทธปรัชญายอมรับว่าถูกต้อง ความรู้ที่เกิดขึ้นโดยตรงและเป็นผลของการใช้โยนิโสมนสิการ (การคิดใคร่ครวญโดยแยบคาย) ซึ่งเป็นสิ่งที่บุคคลพิสูจน์ได้ และประจักษ์ในความจริงนั้นแล้วด้วยตนเอง ทำให้ผู้ปฏิบัติมองเห็นสภาพของสิ่ง^{๑๕} โดยการจำแนกแต่ละปัญญา ดังต่อไปนี้

(๑) สุตมยปัญญาปัญญาเกิดแต่การสดับ (ฟัง) หรืออาจขยายให้กว้างออกไปได้ว่า เป็นปัญญาที่เกิดขึ้นจากแหล่งความรู้ที่อยู่ภายนอก ซึ่งครอบคลุมไปได้หมดทั้งจากการฟัง หรือแม้จากการอ่านหรือจากการศึกษาเล่าเรียนสุตมยปัญญา จัดเป็นปัญญาของผู้อื่นที่บุคคลเพียงจดจำไว้ได้ อาจเรียกปัญญาประเภทนี้ว่า “รู้จำ” ซึ่งยังไม่อาจนับเป็นปัญญาของบุคคลนั้นๆ อย่างแท้จริง แต่ก็เป็นปัญญาที่มีความสำคัญมาก ในฐานะเป็นปัญญาระดับเริ่มต้นของบุคคลที่อาศัยใช้เพื่อการเรียนลัด ทำให้ไม่ต้องเสียเวลาหรือเผชิญกับความเสี่ยงไปในการลองผิดลองถูก เพราะได้เรียนรู้จากประสบ-การณ์ของผู้อื่นที่ได้ผ่านเรื่องนั้น ๆ มาแล้วปัญญาประเภทนี้ อาจเปรียบได้กับการรู้แผนที่ที่มีคนทำไว้ดีแล้ว ทั้งๆ ที่การรู้^{๑๖} เป็นเพียงการจำเส้นทางตามที่ปรากฏอยู่บนแผ่นกระดาษได้เท่านั้น ซึ่งยังไม่ใช่เส้นทาง

^{๑๕} ม. อุ. (ไทย) ๑๔/๑๓๖/๑๓๕-๑๓๖.

ในภูมิประเทศจริง แต่บุคคลก็สามารถอาศัยใช้เป็นเครื่องนำทาง ทำให้เดินทางไปถึงจุดหมายปลายทางตามที่ประสงค์โดยสวัสดิภาพได้ และยังช่วยทำให้เกิดความอุ่นใจหรือมั่นใจ ไม่ต้องคอยกังวลใจหรือเสียเวลาไปกับการหลงทางและอาจช่วยหลีกเลี่ยงการเผชิญกับภัยอันตรายที่อาจจะได้รับการเดินทางอีกด้วย ซึ่งหากเปรียบกับบุคคลที่ไม่มีแผนที่อยู่ในมือ เมื่อจะเดินทางไปในที่ที่ไม่เคยไปมาก่อน ย่อมมีความแตกต่างกันมาก^{๑๖}

(๒) จินตมยปัญญาปัญญาเกิดแต่การคิดพิจารณาหาเหตุผล ปัญญาประเภทนี้ เกิดขึ้นจากความสามารถในกระบวนการคิดหรือจินตนาการของมนุษย์ ทั้งนี้เพื่อทำให้เกิด “ความเข้าใจ” ต่อสิ่งต่างๆ ที่เข้าไปรับรู้หรือที่จำได้จินตมยปัญญา จะทำหน้าที่แปรความรู้ต่างๆ ที่ได้รับจากแหล่งความรู้ที่อยู่ภายนอก ที่เป็นของบุคคลอื่น หรือที่เป็นสุตมยปัญญาที่เป็น “รู้จำ” ให้กลายมาเป็น “ความเข้าใจ” นอกจากนั้นสำหรับบางบุคคลที่มีจินตมยปัญญาแก่กล้า ก็สามารถใช้อินตมยปัญญานี้เข้าถึงและสร้างสรรค์จนเกิดปัญญาใหม่หรือองค์ความรู้ใหม่ได้เรียกองค์ความรู้ใหม่ในระดับนี้ว่า “ทฤษฎี” (Theory) ความรู้ที่ได้มาจากจินตมยปัญญาที่เป็น “ความเข้าใจ” อาจใช้คำเรียกให้เข้าชุดว่า “รู้เข้าใจ” หรือ “รู้จริง” ก็ได้ เพราะเป็นปัญญาที่เป็นของบุคคลนั้นๆ และอยู่ในบุคคลนั้นๆ จริงๆ และด้วยรู้จริงเพราะความเข้าใจนี้เอง จึงทำให้บุคคลสามารถอธิบาย ขยายความ และพลิกแพลงคำตอบได้ตามที่ประสงค์ ไม่ถูกจำกัดตามความรู้เท่าที่จดจำมาได้เท่านั้น

จินตมยปัญญา จึงทำให้บุคคลนั้นๆ มีความอาจหาญในระดับหนึ่ง และสามารถยืนหยัดอยู่กับความรู้นี้ได้ค่อนข้างมั่นคงเนื่องจากจินตมยปัญญา มีฐานที่เกิดมาจากการบวนการคิดหาเหตุผล ซึ่งอยู่ในฝักฝ่ายของบุคคลผู้คิด ปัญหานี้จึงมีลักษณะเป็น “อัตตวิสัย” ซึ่งในแง่หนึ่งก็มีผลดี กล่าวคือ ทำให้สามารถคิดหาเหตุผลได้กับสิ่งต่างๆ ทั่วไปหมด ทั้งกับสิ่งที่มีอยู่จริงในธรรมชาติ (= ปรมาตตัสัจจะ) และแม้กับสิ่งที่ไม่ได้อยู่จริงในธรรมชาติ (สมมติสัจจะ) ทำให้เกิดการแตกตัวของปัญญาอย่างกว้างขวาง สามารถนำทั้งสิ่งที่มีอยู่จริงและสิ่งไม่ได้อยู่จริงที่คิดขึ้นนั้น (เช่น เรื่องของภาษากฎหมาย ระเบียบวินัย ประเพณี ฯลฯ) มาใช้ประโยชน์ในด้านต่างๆ ได้มากมาย อาทิการจัดระเบียบชีวิตความเป็นอยู่ของบุคคลและสังคมให้เกิดความเรียบร้อยและเป็นปกติสุข แต่ในอีกแง่หนึ่งก็อาจทำให้เกิดปัญหาและความสับสนได้มาก โดยเฉพาะเรื่องของ “สมมติสัจจะ” ที่ไม่มีฐานของ “ปรมาตตัสัจจะ” หรือที่ขัดแย้งกับ “ปรมาตตัสัจจะ”^{๑๗}

ปัญหาของมนุษย์ส่วนใหญ่ที่เกิดขึ้น มักอยู่ในระดับจินตมยปัญญานี้เอง กล่าวคือไปหลงยึดติดถือมั่นและให้คุณค่าที่ไม่ถูกต้องกับ “สมมติสัจจะ” ที่คิดขึ้นมานั้นจินตมยปัญญายังมีข้อจำกัดอยู่มาก โดยเฉพาะกับเรื่องที่เป็นปรมาตตัสัจจะหรือสิ่งที่มีอยู่จริงในธรรมชาติ หมายความว่า บุคคลไม่

^{๑๖} สุรพล ไกรสรารุณ, **คู่มือปัญญาในพระพุทธศาสนา**, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสถานจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๗ - ๘.

^{๑๗} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรังสี), **บัญญัติ ปรมาตต สัมมติสัจจะ ปรมาตตัสัจจะ**, (พระนครศรีอยุธยา : วัดมเหยงค์ , ๒๕๕๘), หน้า ๓๒

สามารถคิดให้หรือคิดแทนเรื่องต่างๆ ของธรรมชาติ ไม่สามารถคิดจนรู้ความจริงของธรรมชาติ เพราะสิ่งต่างๆ ในธรรมชาติจะเป็นไปอย่างไรขึ้นอยู่กับกฎธรรมชาติที่ควบคุม ไม่ขึ้นกับความคิดของใครๆ การคิดเป็น “อัตตวิสัย” ส่วนสภาวะความเป็นจริงของธรรมชาติเป็น “ภาวะวิสัย” หรือ “สภาวะวิสัย” ดังนั้น บุคคลจึงไม่สามารถเข้าถึงความจริงของธรรมชาติด้วยการคิด และจึงต้องมีการพัฒนาปัญญาในขั้นถัดไป คือ “ภาวนามยปัญญา”

(๓) ภาวนามยปัญญาเป็นปัญญาเกิดแต่การฝึกอบรมลงมือปฏิบัติ ปัญญาประเภทนี้เป็นเรื่องของ “ปรมัตถ์สัจจะ” หรือสิ่งที่มีอยู่จริง หรือมี “สภาวะ” อยู่จริงในธรรมชาติโดยเฉพาะ เป็นปัญญาที่เกิดจากการประจักษ์ ที่จะต้องมีประสบการณ์จริงต่อสิ่งหรือเรื่องนั้นๆ โดยตรง โดยสิ่งหรือเรื่องนั้นๆ จะเป็นตัวแสดงออกของปัญญาเอง อาจเรียกปัญญาประเภทนี้ว่า “รู้แจ้ง” ภาวนามยปัญญาไม่ได้เกิดจากกระบวนการคิดของบุคคลแต่เกิดจากการที่รู้จักเข้าไปสังเกต เผาคู ทดสอบ ทดลอง ด้วยประสบการณ์จริง จนพบกฎเกณฑ์หรือเงื่อนไขความสัมพันธ์(กฎธรรมชาติ)ที่ควบคุมความเป็นไปของเรื่องหรือสิ่งที่สังเกตเผาคูนั้นๆ

กล่าวโดยสรุปจินตามยปัญญานำไปสู่องค์ความรู้ที่เรียกว่า “ทฤษฎี” (Theory) ส่วน “ภาวนามยปัญญา” นำไปสู่องค์ความรู้ที่เรียกว่า “เหตุปัจจัย” หรือ “กฎ(ธรรมชาติ)” (Law) ภาวนามยปัญญา จึงเป็นปัญญาตัวสุดท้ายที่ใช้ตัดสินเรื่องราวความเป็นจริงของสิ่งต่างๆ ของธรรมชาติ โดยเฉพาะปัญญาในพระพุทธศาสนาที่จะนำไปสู่ธรรมในระดับโลกุตตรเพื่อเข้าถึงความเป็นอริยบุคคล ต้องอาศัย “ภาวนามยปัญญา” นี้เท่านั้น ในพระพุทธศาสนามีคำใช้ที่หมายถึง “ปัญญา” มากมาย อาทิ สัมมาทิฐิ, สัมมาสังกัปปะ, สัมปชัญญะ, ธรรมวิจย, วิมังสา, ญาณ, วิชชา, ปัญญินทรีย์, ปัญญาพละ, ปัญญา-บารมี, ปัญญาขันธ เป็นต้น ซึ่งแต่ละคำแสดงนัยให้เห็นถึงบทบาทและหน้าที่ของปัญญาในบริบทที่แตกต่างกันการจะเข้าถึงปัญญาในพระพุทธศาสนา จึงต้องมีความเข้าใจต่อความหมายของคำเหล่านี้ให้ดีเสียก่อนว่า จุดมุ่งหมายของการศึกษาบ่อเกิดแห่งความรู้มุ่งเน้นเพื่อสิ่งใด ทั้งนี้ขอยกความรู้หลักธรรมในทางพระพุทธศาสนาซึ่งพระพุทธเจ้าได้ให้ความรู้ไว้เป็นหลักคำสอนแก่พุทธบริษัทได้ศึกษาเป็นพื้นฐาน

๓.๒ ความรู้เกิดจากหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา

๓.๒.๑ สัมปยุตธรรม

สัมปยุตธรรม หมายถึง ธรรมที่ทำให้คนเป็นสัปบุรุษ หรือ เป็นคนดี มี ๗ ประการ คือ

๓.๒.๑.๑ ฉัมมัญญตา (การรู้จักเหตุ) คือ การรู้จักวิเคราะห์สาเหตุของสถานการณ์และความเป็นไปของชีวิตหรือรู้จักหลักความจริง จะคิด จะทำอะไรก็มีหลัก รู้ว่าเมื่อกระทำสิ่งนี้จะได้ผลตอบแทนเป็นความสุข แต่ถ้ากระทำอีกอย่างหนึ่งจะได้ผลเป็นความทุกข์ เช่น ถ้าหมั่นขยันศึกษาเล่าเรียนก็จะได้รับความรู้ความเข้าใจวิชาการต่างๆ เมื่อถึงเวลาสอบก็จะสามารถสอบได้คะแนนดี เป็นต้น

๓.๒.๑.๒ อัตถัตถัตถัตถ (การรู้จักเหตุ) หมายถึง เมื่อมีเหตุก็ย่อมมีผล เมื่อมีปัญหาอันใดเกิดขึ้นเราจะต้องใช้หลักเหตุผลมาพิจารณาปัญหาเหล่านั้น เพราะผลเกิดจากเหตุเสมอ การรู้จักเปรียบเทียบเหตุและผล จะทำให้เราเป็นคนใจกว้างยอมรับฟังเหตุผลของผู้อื่น

๓.๒.๑.๓ อัตถัตถัตถ (การรู้จักตน) ความเป็นผู้รู้จักตน คือรู้จักตนเองโดยฐานะ ภาวะ เพศ วัย ความรู้ ความสามารถ และคุณธรรมอื่นๆ มีศรัทธา ศีล สุตตะ จาคะ ปัญญา เป็นต้น แล้วประพฤติตนให้เหมาะสมแก่ภาวะของตน และเมื่อรู้ว่า บกพร่องในเรื่องใด ก็ปรับปรุงแก้ไขให้ดีขึ้น

๓.๒.๑.๔ มัตถัตถัตถ (การรู้จักประมาณ) หมายถึง ความพอดี ความพอเหมาะ พอสมควรการรู้จักประมาณ คือการรู้จักทำทุกสิ่งทุกอย่างหรือดำเนินชีวิตให้อยู่ในสภาพที่เหมาะสม เป็นต้น การ รู้จักประมาณนี้เป็นทางสายกลางที่พระพุทธเจ้าทรงสอนให้บุคคลต่างๆ ได้ประพฤติปฏิบัติกันมา

๓.๒.๑.๕ กาลัตถัตถ (การรู้จักกาล) หมายถึง การรู้จักเวลาที่เหมาะสมในการทำกิจกรรมต่างๆ และรู้จักปฏิบัติตนให้ถูกต้องกับกาลเทศะ กล่าวคือ รู้ว่าในเวลาเช่นไรควรจะทำอะไร การรู้จักกาลเวลาจะทำให้ไม่ดำรงตนอยู่ในความประมาท ไม่ทำให้เสียเวลาโดยเปล่าประโยชน์

๓.๒.๑.๖ ปริสัณญัตถ (การรู้จักชุมชน) คือ การรู้จักหมู่คณะหรือกลุ่มชนว่าดีหรือไม่ดี ควรคบหาสมาคม ควรเข้าไปอยู่เป็นพวกหรือไม่ เมื่ออยู่ในชุมชนหรือที่ประชุมนั้นๆ ควรวางตัวอย่างไร ควรทำอะไร ควรพูดอย่างไร เช่น เมื่อเข้าหาผู้ใหญ่ควรแสดงอาการนอบน้อมมีสัมมาคารวะ เมื่อเข้าวัดควรสำรวม กาย วาจา ใจ ไม่แสดงอาการตลกคึกคะนอง เป็นต้น ความเป็นผู้รู้จักบริษัท คือรู้จักชุมชน และสังคม รู้กิริยาที่จะพึงประพฤติ แล้วประพฤติตนให้เหมาะสมต่อชุมชนและสังคมนั้นๆ

๓.๒.๑.๗ บุคคลโลปปริสัณญัตถ (การรู้จักบุคคล) ได้แก่ การรู้จักประเภทบุคคลแต่ละคนว่าฉลาดหรือโง่ เป็นคนพาลหรือเป็นบัณฑิต มีความสามารถหรือไม่ มีคุณธรรมหรือไม่ แล้วเลือกคบหาให้เป็นคุณประโยชน์ เลือกใช้ให้เหมาะสมกับกิจการ หรือเพื่อที่ ที่จะปฏิบัติกับเขาได้อย่างเหมาะสมและที่สำคัญก็คือ จะสนทนากับเขาอย่างไรเรื่องและราบรื่น

ประโยชน์ผู้มีสัปปุริสธรรม ๗ ประการ จะได้รับคุณประโยชน์ ดังนี้

๑. รู้จักหลักแห่งการดำรงชีวิต
๒. เป็นผู้ยอมรับฟังความคิดเห็นของคนอื่น โดยไม่คิดว่าตนเองวิเศษ หรือ ฉลาดกว่าคนอื่น
๓. เป็นผู้ปลอดภัยจากโรคร้ายไข้เจ็บเพราะไม่ทำอะไรหักโหมเกินกำลังของตน
๔. ทำให้ปรับตัวเข้ากับสิ่งแวดล้อมและสถานการณ์ต่างได้ดี
๕. ยังดำรงชีพอยู่ได้ด้วยความไม่ประมาทเพราะรู้จักครบเพื่อนดี

๓.๒.๒ ธัมมัสสวนา

คือวันธัมมสวนะ (วันพระ-วันโกน) วันโกน คือวันขึ้น ๑๔ ค่ำและแรม ๑๔ ค่ำของทุกเดือน ความหมาย วันพระ หรือ วันธรรมสวนะ หรือ วันอุโบสถ หมายถึง วันประชุมของพุทธศาสนิกชน เพื่อปฏิบัติ กิจกรรมทางศาสนาในพระพุทธศาสนาประจำสัปดาห์ หรือที่เรียกกัน

ทั่วไปอีกคำหนึ่งว่า "วันธรรมสวนะ"^{๑๘} อัน ได้แก่วันถือศีลฟังธรรม (ธรรมสวนะ หมายถึง การฟังธรรม) โดยวันพระเป็นวันที่มีกำหนดตามปฏิทิน จันทรคติ โดยมีเดือนละ ๔ วัน ได้แก่ วันขึ้น ๘ ค่ำ, วันขึ้น ๑๕ ค่ำ (วันเพ็ญ), วันแรม ๘ ค่ำ และวันแรม ๑๕ ค่ำ (หากเดือนใดเป็นเดือนขาด ถือเอาวันแรม ๑๕ ค่ำ) พระภิกษุสงฆ์ ซึ่งเป็นบรรพชิตในพระพุทธศาสนา มีหน้าที่ศึกษาปฏิบัติธรรมเผยแผ่คำสอนสืบทอดพระพุทธศาสนา มีคุณธรรมและหลักความประพฤติที่ต้องปฏิบัติมากมายหน้าที่ของพระภิกษุที่สัมพันธ์กับคฤหัสถ์ ได้แก่ การให้ความอนุเคราะห์ชาวบ้าน ตามหลักปฏิบัติในฐานะที่พระภิกษุเป็นเสมือนทิศเบื้องบนได้แก่

๑. ห้ามปรามสอนให้เว้นจากความชั่ว คือ งดเว้นจากการเบียดเบียนกัน ไม่ทำลายทั้งชีวิตตนเองและผู้อื่น

๒. แนะนำสั่งสอนให้ตั้งอยู่ในความดี งดเว้นอบายมุข ๖^{๑๙}

๓. อนุเคราะห์ด้วยความปรารถนาดีด้วยน้ำใจอันงามโดยยึดถือหลักสังคหวัตถุ ๔

๔. ให้ได้ฟังได้รู้สิ่งที่ยังไม่เคยรู้ไม่เคยฟัง คือ สอนให้รู้จักแยกแยะเมตตาทิ ๕ ประการให้ครบถ้วน เพื่อให้ประชาชนในการดำรงชีพ

๕. ชี้แจงอธิบายทำสิ่งที่เคยฟังแล้วให้เข้าใจแจ่มแจ้ง ในสิ่งที่สับสนแล้วเรียนมาแล้ว เช่น การแสวงหาทรัพย์โดยวิธีสุจริต การรู้จักรักษาทรัพย์ และการดำรงชีวิตตามฐานะ

๖. บอกทางสวรรค์ให้ คือ การแนะนำวิธีครองตน ครองคน ครองงาน หรือวิธีครองชีวิตให้ได้รับผลดีมีความสุข

การแสดงธรรมและการปาฐกถาธรรม การแสดงธรรมและการปาฐกถาธรรมของพระภิกษุสามารถกระทำได้ที่ทั้งภายในวัดและภายนอกวัด การเผยแผ่ภายในวัด เช่น มีการแสดงพระธรรมเทศนาในวันธรรมสวนะ มีการบรรยายธรรมหรือพระธรรมเทศนาในวันอาทิตย์ ตั้งศูนย์ศึกษาพระพุทธศาสนาวันอาทิตย์ เป็นต้น ส่วนการเผยแผ่ภายนอกวัด เช่น การสนทนาธรรมตามบ้านเรือนประชาชนในโอกาสอันสมควร การบรรยายธรรมหรือการแสดงพระธรรมเทศนาตามที่มีผู้นิมนต์การแสดงธรรมหรือการปาฐกถาธรรมของพระภิกษุ หมายถึง การกล่าวสั่งสอนหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า เพื่อให้พุทธศาสนิกชนสามารถนำเอาหลักธรรมคำสอนเหล่านี้ไปประพฤติ เพื่อการดำรงชีวิตอย่างมีความสุข พระภิกษุจึงมีหลักการและวิธีการที่แสดงธรรม ดังนี้

๑. ภิกษุผู้แสดงธรรมจะต้องเป็นผู้ประพฤติปฏิบัติชอบ

๒. แสดงธรรมตามหลักธรรมที่พระพุทธองค์ได้ทรงตรัสไว้

๓. แสดงธรรมโดยเคารพต่อผู้ฟังธรรม ไม่ว่าบุคคลนั้นจะเป็นชนชั้นใด ไม่แบ่งแยกชั้น

วรรณะ

๔. แสดงธรรมตามหลักองค์ธรรมกถึก คือ ธรรมที่ผู้แสดงธรรมควรตั้งไว้ในใจ ๕ ประการ คือ

^{๑๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑ (กรุงเทพมหานคร:สำนักพิมพ์ มหาวชิราวุธวิทยาลัยมหาดลราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๑๓๗

^{๑๙} พระมหาขุนทอง เขมสิริ (แก้วสมุทร), “การศึกษาวิเคราะห์แนวความคิดเรื่องความเกียจคร้านในพุทธปรัชญาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๓๒

๔.๑ แสดงธรรมไปตามลำดับ คือแสดงหลักธรรมหรือเนื้อหาวิชาตามลำดับความ
ง่ายยาก มีเหตุผลสัมพันธ์ต่อเนื่องกันเป็นลำดับ

๔.๒ ชี้แจง ยกเหตุผลมาแสดงให้เข้าใจ คือชี้แจงให้เข้าใจชัดในแต่ละแง่แต่ละ
ประเด็น โดยอธิบายขยายความตามแนวเหตุผล

๔.๓ แสดงธรรมด้วยเมตตา คือ สอนผู้ฟังด้วยจิตเมตตา มุ่งจะให้ประโยชน์แก่
ผู้ฟังอย่างแท้จริง

๔.๔ ไม่แสดงธรรมด้วยการเห็นแก่อาภิส คือ สอนโดยไม่หวังผลประโยชน์ตอบแทน

๔.๕ แสดงธรรมไม่กระทบตนและผู้อื่น คือ สอนตามหลักเนื้อหาวิชา มุ่งแสดงธรรม
ไม่กล่าวยกย่องตนเองและไม่กล่าวเสียดสี กล่าวชมผู้อื่น หรือกล่าว “ยกตนข่มท่าน

๕. แสดงธรรมโดยยึดลักษณะการสอนของพระพุทธเจ้า เรียกว่า อากาโรที่พระพุทธเจ้าทรง
สั่งสอน ๓ ประการคือ

๕.๑ ผู้แสดงธรรมต้องมีความรู้อย่างแท้จริง และสามารถถ่ายทอดความรู้ของตน
ให้กับผู้อื่นรู้แจ้งเห็นจริงตามด้วย

๕.๒ แสดงธรรมด้วยเหตุและผล ไม่กล่าวเลื่อนลอย หรือกล่าวโดยไม่มีหลักฐาน
ยืนยันชัดเจน

๕.๓ แสดงธรรมให้เห็นจริงมองเห็นชัดเจนจนต้องยอมรับและนำไปปฏิบัติให้ได้ผล
จริง

๖. ผู้แสดงธรรมจะต้องประกอบไปด้วยความดี ๓ ประการคือ ไม่มีราคะ (ความกำหนัด) ไม่
มีโทสะ (ความคิดประทุษร้าย) ไม่มีโมหะ (ความหลงผิด)

๗. แสดงธรรมโดยหลักการสอน ๔ วิธีคือ

๗.๑ สอนด้วยวิธีละมุนละม่อม

๗.๒ สอนด้วยวิธีรุนแรง (สอนโดยการว่ากล่าวตักเตือน)

๗.๓ สอนด้วยวิธีละมุนละม่อมและรุนแรง

๗.๔ ฆ่าเสีย (สอนโดยไม่ว่ากล่าวตักเตือนสั่งสอนบุคคลนั้นเลย)

๘. เมื่อแสดงธรรมถ้าจะระบุถึงบุคคล จะต้องเป็นไปตามวัตถุประสงค์ ๖ ประการคือ

๘.๑ เพื่อแสดงถึงการกระทำของคนโดยเฉพาะตัว

๘.๒ เพื่อแสดงถึงอนันตริยกรรม (กรรมหนัก เช่น ฆ่าบิดามารดา เป็นต้น)

๘.๓ เพื่อแสดงถึงพรหมวิหาร ๔^{๒๐} (เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา)

๘.๔ เพื่อแสดงถึงบุพเพนิวาสานุสติญาณ^{๒๑} (เป็นบุพเพสันนิวาส)

๘.๕ เพื่อแสดงถึงทักษิณาวิสูทธิ^{๒๒} (ความบริสุทธิ์ของการทำบุญ)

^{๒๐} ญัตถวรรณ ฐิตาคม, “การประยุกต์ใช้พรหมวิหาร ๔ ในการบริหารงานของผู้บริหารสถานศึกษา สำนักรงานเขตพื้นที่การศึกษามัธยมศึกษา เขต ๔๒”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ๒๕๕๖).

^{๒๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓๔, (มูลนิธิการศึกษาเพื่อสันติภาพ, ๒๕๕๙), หน้า ๓๒๓

^{๒๒} เรื่องเดียวกัน

๘.๖ เพื่อไม่ละทิ้งสมมติของโลก (สิ่งที่สมมติขึ้น)

๙. การแสดงธรรมตามหลักการแสดงของพระพุทธเจ้า ๒ ประการคือ แสดงธรรมแบบย่อ (เฉพาะหัวข้อ) และแสดงธรรมโดยพิสดาร (แสดงแยกแยะหัวข้อธรรม)

๑๐. ไม่แสดงธรรมในเรื่องราวที่พระภิกษุไม่ควรสนทนากัน เช่น เรื่องพระราชา เรื่องโจร เรื่องสงคราม เป็นต้น

๑๑. แสดงธรรมในสิ่งที่เป็นคน เป็นประโยชน์ ต่อผู้ฟัง

๑๒. แสดงธรรมและฟังธรรมด้วยความเคารพ

๓.๒.๓ โยนิโสมนสิการ

โยนิโสมนสิการ ประกอบด้วย คำว่า โยนิโส กับ มนสิการ ซึ่งคำว่า โยนิโส มาจาก โยนิ แปลว่า เหตุ ต้นเค้า แหล่งเกิด ปัญญาอุบาย วิธีทาง ส่วน มนสิการ แปลว่า การทำในใจ การคิด คำนี้มาถึง ใส่ใจ พิจารณา เมื่อรวมเข้าเป็นโยนิโสมนสิการ ท่านแปลสืบทอดกันมาว่า การทำในใจโดยแยบคาย เป็นการฝึกใช้ความคิด ให้รู้จักคิดอย่างถูกวิธี คิดอย่างมีระเบียบรู้จักคิด วิเคราะห์ไม่มองเห็นสิ่งต่างๆ อย่างตื้นผิวเผิน เป็นขั้นสำคัญในการสร้างปัญญาที่บริสุทธิ์ เป็นอิสระทำให้ ทุกคนช่วยตนเองได้ และนำไปสู่จุดมุ่งหมายของพุทธธรรมอย่างถ่องแท้ ความสำคัญของโยนิโสมนสิการ ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อน เป็นบุพนิมิตฉันใด ความถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการ ก็เป็นตัวนำเป็นบุพนิมิตแห่งการเกิดขึ้นของอริยอัษฎางคิกมรรค แก่ภิกษุ ฉะนั้น ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการ พึงหวังสิ่งนี้ได้ คือจักเจริญ จักทำให้มากซึ่งอริยอัษฎางคิกมรรค^{๒๓}

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงเงินแสงทอง เป็นบุพนิมิตมาก่อน ฉนใด โยนิโสมนสิการก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิตแห่งการเกิดขึ้นของโพชฌงค์๗ แก่ภิกษุ ฉะนั้น ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการ พึงหวังสิ่งนี้ได้คือ จักเจริญ จักทำให้มากซึ่งโพชฌงค์ ๗^{๒๔}

ภิกษุทั้งหลาย ร่างกายนี้ดำรงอยู่ด้วยอาหาร อาศัยอาหารจึงดำรงอยู่ได้, ไม่มีอาหาร หาดำรงอยู่ได้ไม่ ฉนใด นิวรรธ ๕ ก็ฉนนั่นเหมือนกัน ดำรงอยู่ด้วยอาหาร อาศัยอาหารจึงดำรงอยู่ได้, ไม่มีอาหาร หาดำรงอยู่ได้ไม่ อะไรเล่าคืออาหาร...ก็คือการกระทำให้มากซึ่ง โยนิโสมนสิการ

ภิกษุทั้งหลาย ร่างกายนี้ดำรงอยู่ด้วยอาหาร อาศัยอาหารจึงดำรงอยู่ได้, ไม่มีอาหาร หาดำรงอยู่ได้ไม่ ฉนใด โพชฌงค์๗ ก็ฉนนั่นเหมือนกัน ดำรงอยู่ด้วยอาหาร อาศัยอาหารจึงดำรง อยู่ได้, ไม่มีอาหาร หาดำรงอยู่ได้ไม่, อะไรเล่าคืออาหาร...ก็คือ การกระทำให้มากซึ่งโยนิโส มนสิการ”^{๒๕}

ภิกษุทั้งหลาย เพราะโยนิโสมนสิการ เพราะโยนิโสสัมมปปธาน (การตั้งความเพียรชอบ ถูก วิธี) เราจึงได้บรรลุนุตรวิมุตติจึงได้ประจักษ์ แจ้งอนตรวิมุตติ, แม้เธอทั้งหลายก็จะบรรลุนุตร วิมุตติได้ประจักษ์ แจ้งอนตรวิมุตติได้เพราะโยนิโสมนสิการ เพราะโยนิโสสัมมปปธาน”^{๒๖}

ภิกษุทั้งหลายเรากล่าวความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย(ว่าสำเร็จได้)แก่ผู้รู้ผู้เห็น มิใช่แก่ผู้ไม่รู้มิใช่แก่ผู้ไม่เห็น; เมื่อรู้อยู่ เห็นอยู่อย่างไรรจึงจะมีความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย? เมื่อรู้เห็น (วิธีทำ

^{๒๓} ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๓๖/๓๗.

^{๒๔} ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๑๔/๑๑๓.

^{๒๕} ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๕๗-๓๗๒/๙๔-๙๘.

^{๒๖} วิ.ม.(ไทย) ๔/๓๕/๔๒.

ให้เกิดและไม่ให้เกิด) โยนิโสมนสิการ และอโยนิโสมนสิการ เมื่อมนสิการโดยไม่แยกคาย อาสวะที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น และอาสวะที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเจริญเพิ่มพูน, เมื่อมนสิการโดย แยกคาย อาสวะที่ยังไม่เกิด ย่อมไม่เกิดขึ้น และอาสวะที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมถูกละได้”^{๒๗}

ภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายเหล่านี้เหล่าใดก็ตาม ที่เป็นกุศล อยู่ในภาคกุศล อยู่ในฝ่ายกุศล ธรรมเหล่านั้นทั้งหมด มีโยนิโสมนสิการเป็นมูลราก ประชุมลงในโยนิโสมนสิการ, โยนิโสมนสิการ เรียกว่าเป็นยอดของธรรมเหล่านั้น”^{๒๘}

ดูกรมหาโลภะ...โทสะ...โมหะ...อโยนิโสมนสิการ...จิตที่ตั้งไว้ผิด เป็นเหตุเป็นปัจจัย เพื่อการกระทำความชั่ว เพื่อความเป็นไปแห่งกรรมชั่ว, โลภะ โทสะ โมหะ โยนิโสมนสิการ จิตที่ตั้งไว้ชอบ เป็นเหตุเป็นปัจจัย เพื่อการกระทำกัลยาณกรรม เพื่อความเป็นไปแห่งกัลยาณกรรม^{๒๙}

เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่น แม้สักอย่างหนึ่ง ที่เป็นเหตุให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้น หรือให้กุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว เสื่อมไป เหมือนโยนิโสมนสิการเลย เมื่อมีโยนิโสมนสิการ กุศลธรรม ที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น และอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเสื่อมไป^{๓๐}

เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่าง ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ ยิ่งใหญ่^{๓๑} ที่เป็นไปเพื่อความดำรงมั่น ไม่เสื่อมสูญ ไม่อันตรายแห่งสัทธรรม ๑๓ เหมือนโยนิโสมนสิการเลย

โดยกำหนดว่าเป็นองค์ประกอบภายใน เราไม่เล็งเห็นองค์ประกอบอื่นแม้สักข้อหนึ่ง ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ ยิ่งใหญ่ เหมือนโยนิโสมนสิการเลย^{๓๒}

สำหรับภิกษุผู้เสาะ ยังไม่บรรลุอรหัตผล บรรณาความเกษมจากโยคะ อันยอดเยี่ยม เรา ไม่เล็งเห็นองค์ประกอบภายในอย่างอื่นแม้สักอย่าง ที่มีประโยชน์ มาก เหมือนโยนิโสมนสิการ เลย ภิกษุผู้ใช้โยนิโสมนสิการ ย่อมกำจัดอกุศลได้และบำเพ็ญกุศลให้เกิดขึ้น^{๓๓}

เราไม่เล็งเห็นธรรมอย่างอื่น แม้สักข้อหนึ่ง ซึ่งเป็นเหตุให้สัมมาทิฐิที่ยังไม่เกิด ก็เกิดขึ้น หรือให้สัมมาทิฐิที่เกิดขึ้นแล้ว เจริญยิ่งขึ้น เหมือนโยนิโสมนสิการเลย เมื่อมีโยนิโสมนสิการ สัมมาทิฐิที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น และสัมมาทิฐิที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเจริญยิ่งขึ้น^{๓๔}

เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้สักข้อหนึ่งซึ่งเป็นเหตุให้โพชฌงค์ ที่ยังไม่เกิดก็เกิดขึ้น หรือให้โพชฌงค์ ที่เกิดขึ้นแล้ว ถึงความเจริญเต็มบริบูรณ์เหมือนโยนิโสมนสิการเลย เมื่อมีโยนิโสมนสิการ โพชฌงค์ ที่ยังไม่เกิดย่อมเกิดขึ้น และโพชฌงค์ ที่เกิดขึ้นแล้วย่อมถึงความเจริญเต็มบริบูรณ์^{๓๕} เราไม่

^{๒๗} ม.ญ. (ไทย) ๑๒/๑๑/๑๒.

^{๒๘} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๖๕/๑๒๙.

^{๒๙} อ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๔๗/๙๐.

^{๓๐} อ.เอก. (ไทย) ๒๐/๖๘/๑๕.

^{๓๑} อ.เอก. (ไทย) ๒๐/๙๒/๒๐.

^{๓๒} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๕๑๘/๑๔๑.

^{๓๓} ขุ.อติ. (ไทย) ๒๕/๑๙๔/๒๓๖.

^{๓๔} เอก. (ไทย) ๒๐/๑๘๖/๔๑.

^{๓๕} อ.เอก. (ไทย) ๒๐/๗๖/๑๗.

เล็งเห็นธรรมอื่นแม้สักข้อหนึ่ง ที่จะเป็นเหตุให้ความสงสัยที่ยังไม่เกิด ก็ไม่เกิดขึ้น หรือที่เกิดขึ้นแล้วก็ถูกกำจัดได้เหมือนโยนิโสมนสิการเลย^{๓๖}

โยนิโสมนสิการในอสุภกนิมิต เป็นเหตุให้ราคะไม่เกิด และราคะที่เกิดขึ้นแล้ว ก็ถูกละไโดยโยนิโสมนสิการใน เมตตาเจโตวิมุตติเป็นเหตุให้โทสะไม่เกิด และโทสะที่เกิดขึ้นแล้ว ก็ถูกละไโดยโยนิโสมนสิการ (โดยทั่วไป) เป็นเหตุให้โมหะไม่เกิด และโมหะที่เกิดขึ้นแล้ว ก็ถูกละไ^{๓๗} เมื่อโยนิโสมนสิการ นิ वर्ณ ๕ ย่อมไม่เกิด ที่เกิดแล้ว ก็ถูกกำจัดได้ในขณะเดียวกันก็เป็นเหตุให้โพฆณค์ ๗ เกิดขึ้นและเจริญเต็มบริบูรณ์^{๓๘}

ธรรม ๙ อย่างที่มีอุปการะมาก ได้แก่ธรรม ๙ อย่าง ซึ่งมีโยนิโสมนสิการเป็นมูล กล่าวคือ เมื่อโยนิโสมนสิการ ปราโมทย์ ย่อมเกิด เมื่อปราโมทย์ปีติย่อมเกิด เมื่อมีใจปีติกายย่อมสงบ ผ่อนคลาย (ปัสสัทธิ) เมื่อกายสงบผ่อนคลาย ย่อมได้สวาสสุข ผู้มีสุข จิตย่อมเป็นสมาธิผู้มีจิต เป็นสมาธิย่อมรู้เห็นตามเป็นจริง เมื่อรู้เห็นตามเป็นจริง ย่อมนิพพิทาเอง เมื่อนิพพิทา ก็วิราคะ เพราะวิราคะ ก็วิมุตติ^{๓๙}

ความหมายของโยนิโสมนสิการ ว่าโดยรูปศัพท์โยนิโสมนสิการ ประกอบด้วยโยนิโส กับมนสิการ โยนิโส มาจาก โยนิซึ่งแปลว่า เหตุต้นเค้า แหล่งเกิด ปญญา อุบาย วิธีทาง^{๔๐} สวมนสิการ แปลว่า การทำในใจ การคิด คำนี้ถึง ใส่ใจ พิจารณา^{๔๑} เมื่อรวมเข้าเป็นโยนิโสมนสิการ แปลสืบๆ กันมาว่า การทำในใจโดยแยบคาย การทำในใจโดย แยบคายนี้มีความหมายแคบเพียงใด คัมภีร์ชั้นอรรถกถาและฎีกาได้ไขความไว โดยวิธีแสดงโวพจน์ให้เห็นความหมายแยกดังต่อไปนี้

๑. อุบายมนสิการ แปลว่า คิดหรือพิจารณาโดยอุบาย คือคิดอย่างมีวิธีหรือคิดถูกวิธี หมายถึง คิดถูก วิธีที่จะให้เข้าถึงความจริง สอดคล้องเข้าแนวกบัสสัจจะทำให้ยังรู้สภาวะลักษณะ และสามัญลักษณะของสิ่งทั้งหลาย ก็มีความหมายใกล้เคียงกับโยนิโสมนสิการ แต่มีที่ใช้น้อย ไม่ถือเป็นศัพท์เฉพาะ

๒. ปถมนสิการ แปลว่า คิดเป็นทาง หรือคิดถูกทาง คือคิดต่อเนื่องเป็นลำดับ จัดลำดับได้ หรือมี ลำดับ มีขั้นตอน เล่นไปเป็นแถวเป็นแนว หมายถึง ความคิดเป็นระเบียบ ตามแนวเหตุผลเป็นต้น ไม่ยุ่งเหยิง สับสน ไม่ไขประเดี้ยววกเวียนติดพันเรื่องนี้นั้นนี้เดียวเตลิดออกไปเรื่องนั้นที่โนน หรือกระโดดไปกระโดดมา ต่อ เป็นขี้เป็นอันไม่ได้ทั้งนี้รวมทั้งความสามารถที่จะชักชวนนึกคิดเขาสู่นวทางที่ถูกตอง

๓. การณมนสิการ แปลว่า คิดตามเหตุคิดค้นเหตุคิดตามเหตุผล หรือคคอย่างมีเหตุผล หมายถึง การคิดสืบค้นตามแนวความสัมพันธ์สืบทอดกันหาเหตุแห่งปัจจัย พิจารณาสืบสาวหาสาเหตุให้เข้าใจถึงต้นเค้าความ หรือ แหล่งที่มาซึ่งส่งผลต่อมาตามลำดับ

^{๓๖} อ.เอก.(ไทย) ๒๐/๒๑/๕.

^{๓๗} อ.ติก.(ไทย) ๒๐/๕๐๘/๒๕๘.

^{๓๘} ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๔๖-๗/๑๒๒.

^{๓๙} ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๔๕๕/๓๒๙.

^{๔๐} อ.เอกก.(ไทย) ๑/๕๔/๑๗๗.

^{๔๑} ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๘๙/๙๗.

๔. อุปาทกมนสิการ แปลว่า คิดให้เกิดผล คือใช้ความคิดให้เกิดผลที่พึงประสงค์ถึงถึงการคิด อย่างมีเป้าหมาย ทานหมายถึง การคิดการพิจารณาที่ทำให้เกิดกุศลธรรม เช่นปลูกกล้าให้เกิดความเพียร การรู้จัก คิดในทางที่ทำให้หายหวาดกลัว ให้หายโกรธ การพิจารณาที่ทำให้มีสติหรือทำให้จิตใจเข้มแข็งมั่นคง เป็นต้น ไชความทั้ง ๔ ขอนี้เป็นเพียงการแสดงลักษณะดานต่างๆ ของความคิด ที่เรียกว่าโยนิโสมนสิการ โยนิโส มนสิการที่เกิดขึ้นครั้งหนึ่งๆ อาจมีลักษณะครบที่เดียวทั้ง ๔ ขอ หรือเกือบครบทั้งหมดนั้น หากจะเขียนลักษณะ ทั้ง ๔ ขอนั้น สั้นๆ คงได้ความว่า คิดถูกวิธีคิดมีระเบียบ คิดมีเหตุผล คิดรู้จักผล แต่อาจจะสรุปเป็นคำจำกัดความ ก็เห็นได้ว่าทำยากสักหน่อย มักจับเอาไปได้แต่บางแง่มุมดาน ไม่ ครอบคลุมทั้งหมด หรือไม่ก็ต้องเขียนบรรยายยืดยาว เหมือนอย่างที่ยืนยันไว้ในตอนเริ่มต้นของบทนี้ อย่างไรก็ตาม มีลักษณะเด่นบางอย่างของความคิดแบบนี้ที่อาจ ถือเป็นตัวแทนของลักษณะอื่นๆ ได้ ดังที่ไคเคยแปลโดยนัยไว้ว่า ความคิดถูกวิธีความรู้จักคิด การคิด เป็นการคิดตรงตามสภาวะและเหตุปัจจัย การคิดสืบคนถึงตนเคา เป็นต้น หรือถ้าเข้าใจความหมายดีแล้วจะถือตามคำแปลสืบๆ กันมาว่า “การทำในใจ โดยแยบคาย” ก็ได้^{๔๒}

ความสัมพันธ์ระหว่างโยนิโสมนสิการที่เป็นองค์ประกอบภายในนี้กับปรโต โฆสะตังม หรือ กัลยาณมิตร ที่เป็นองค์ประกอบภายนอก ในตอนนี้พึงสังเกตให้ละเอียดลงไปอีกว่า ถ้าบุคคล คิดเอง ไม่เป็น คือไม่รู้จักใช้โยนิโสมนสิการ กัลยาณมิตรจึงอาศัยศรัทธาเข้ามาช่วยเหลือ จะเห็นได้ว่า สำหรับลักษณะ ๓ ด้านแรกของโยนิโสมนสิการ กัลยาณมิตรช่วยได้เพียงชี้แนะสองนำให้ เห็นของ แต่ตัวบุคคลผู้นั้นจะต้องคิดพิจารณาเข้าใจด้วยตนเอง เมื่อถึงขั้นเข้าใจจริง ศรัทธาจะทำให้ไม่ได้ ดังนั้นขอบเขตของศรัทธาจึงจำกัดมากสำหรับการช่วยโยนิโสมนสิการในลักษณะ ๓ ดานนี้

สำหรับลักษณะที่ ๔ ศรัทธาแสดงบทบาทได้แรงกล้า เช่นคนบางคนเป็นคนอ่อนแอ มักหุดหุด ห่อหอย หรือชอบคิดเรื่องเหลวไหล เรื่องเสียหายต่างๆ ถ้ากัลยาณมิตรสร้างศรัทธาได้สำเร็จ ก็จะช่วยคนเช่นนี้ได้ มาก อาจพูดเราใจ ปลูกใจ ให้กำลังใจ และชักจูงด้วยวิธีต่างๆ อย่างได้ผล ในทางกลับกันคนบางคนมีโยนิโสมนสิการเป็นปกติรู้จักคิดด้วยตนเอง เมื่อมีเหตุให้หุดหุดห่อหอย หรือเศร้าเสียใจ เขาก็คิดแก้ไข ปลูกใจของเขาเองได้สำเร็จเป็นอย่างดี สวนในด้านตรงข้าม ถ้าได้ปาปมิตร หรือมีโยนิโสมนสิการ แมแต่อยู่ในสถานการณ์ที่ตึงต้ามประสพสิ่งดี งาม ก็ยังคิดให้ไปไปในทางร้าย และก่อให้เกิดกรรมรายใดเช่น คนร้ายเห็นที่มรณสดเปนที่เหมาะสมแก่การกระทำชั่วหรือเตรียมกระทำอาชญากรรม คนบางคนซึ่ระแวง เห็นคนอื่นยิ้มก็คอยจะคิดว่าเขาเยาะเย้ยดูหมิ่น ถ้าปล่อยให้กระแสดความคิดเดินไปเช่นนั้นอยู่บ่อยๆ โยนิโสมนสิการก็จะกลายเป็นอาหารหล่อเลี้ยง อุกุศลธรรมชนิดนั้นๆ ให้กล้าแข็งยิ่งขึ้น เช่นคนที่คอยสังสมความคิดมองแง่ร้ายคอยเห็นคนอื่นเป็นศัตรูคนที่เสพคุ้นกับความหวาดระแวงว่า คนอื่นจะคิดร้ายจนสะดุ้งผวากลายเป็นโรคประสาท^{๔๓}

วัตถุแห่งความคิดอย่างเดียวกัน แต่ใช้โยนิโสมนสิการ กับอโยนิโสมนสิการ ย่อมให้ผลต่อชีวิตจิตใจและ พฤติกรรมไปคนละอย่าง เช่นคนหนึ่งคำนึงถึงความตายด้วยโยนิโสมนสิการ ก็เกิดความหวาดหวั่น หุดหุด ห่อหอย ไม่อยากทำอะไร หรือฟุ้งซ่าน คิดวนวาย อีกคนหนึ่ง คำนึงถึงความตายด้วยอโยนิโสมนสิการ กลับทำให้ เกิดความสำนึกในการที่จะละเว้นความชั่ว ใจสงบ เกิดความไม่

^{๔๒} ส.สพ.อ. (ไทย) ๓/๒๕๒/๑๓๗.

^{๔๓} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๕๗-๓๗๒/๙๔-๙๘.

เรียนรู้อย่างเท่าทันการ ไม่ใช่บุคคลที่มีความนึกคิดล้าหลังไม่เข้าสมัยนิยม หรือ เก่าคร่ำครึ (Obsolete) แต่มีสติสัมปชัญญะ (Temperance) ที่จะพิจารณาใส่ใจเรื่องต่างๆ ที่เกิดขึ้นทั้งหลายนั้น ด้วยการพิจารณาญาณหรือเหตุผลอย่างมีดุลยพินิจรอบคอบ ไม่ตัดสินอะไรด้วยอารมณ์แห่งทิฐิของตนอย่างผิดๆ ไม่เป็นไปตามความจริงหรือ “กฎธรรมชาติ” ตามนัยของทางธรรมนั้น “ความเป็นผู้คงแก่เรียน” นั้นเรียกว่า “พาหุสัจจะ” (Great Learning) คือ ความเป็นผู้ได้ศึกษาเล่าเรียนมาก ถ้าเป็นไปได้ ก็ให้ถึงขั้นเป็นผู้รู้แจ้งโลกเป็นอย่างดี นั่นคือ เข้าใจเรื่องโลกวิสัยอย่างถูกต้อง^{๔๗}

การเกิดมาบนโลกใบนี้ ย่อมเป็นบุคคลผู้มี ชาติ พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส เป็นธรรมดา (มีเกิด เจ็บ ตาย ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส และความคับแค้นใจ เป็นเรื่องปกติที่เกิดมาเป็นคน)^{๔๘} ไม่ใช่เป็นเทวดา แต่เป็นเจ้าครองนครแห่งสังสารทุกข์ ตั้งแต่เกิด หรือมีชีวิตที่ติดลบด้วยกรรมในอดีตชาติเป็นตัวกำหนดแดนเกิดในชาตินี้ โดยพิจารณาตามความเชื่ออย่างมีเหตุผล ที่เรียกว่า “กัมมัสสกตาสาธา” สำหรับองค์ความรู้ดังกล่าวนี้ ย่อมแสวงหาได้ด้วย การฟังธรรมหรือศึกษาค้นคว้าจากคัมภีร์หรือตำราต่างๆด้านพระพุทธศาสนา เพื่อทำให้เกิดความเห็นที่ถูกต้อง “สัมมาทิฐิ” (สัมมทิสสนะ) ที่เรียกว่า “ปรโตโฆสะ” คือ เสียงจากผู้อื่น การกระตุ้นหรือชักจูงจากภายนอก นั่นคือ การรับฟังคำแนะนำสั่งสอน เล่าเรียน หาความรู้ สนทนาซักถาม ฟังคำบอกเล่าชักจูงของผู้อื่น โดยเฉพาะการสดับสัทธรรมจากท่านผู้เป็นกัลยาณมิตร แล้วทำตนให้ถึงพร้อมด้วย “โยนิโสมนสิการ” คือ การใช้ความคิดถูกวิธี ความรู้จักคิด คิดเป็น คือ ทำในใจโดยแยบคายมองสิ่งทั้งหลายด้วยความคิดพิจารณา รู้จักสืบสาวหาเหตุผล แยกแยะสิ่งนั้นๆหรือปัญหานั้นๆออกให้เห็นตามสภาวะและตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย ฉะนั้นทั้ง “ปรโตโฆสะ” กับ “โยนิโสมนสิการ” นั้น ย่อมหมายถึงทางเกิดแห่งแนวความคิดที่ถูกต้อง หรือต้นทางของปัญญาและความดีงามทั้งปวงที่จะเกิดขึ้นกับบุคคลนั้นได้จริง พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงตรัสว่า เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่น แม้สักข้อหนึ่ง ซึ่งเป็นเหตุให้สัมมาทิฐิที่ยังไม่เกิด ก็เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้ว ก็เจริญยิ่งขึ้น เหมือนโยนิโสมนสิการเลย^{๔๙}

ดังนั้น การศึกษาจึงมีบทบาทสำคัญในการศึกษาพระศาสนา (ไตรสิกขา) ที่นอกเหนือจากการอบรมสั่งสอนตามเชิงวัฒนธรรมจากสถาบันครอบครัวและสังคม แต่ในทางพุทธศาสนานั้น ให้ถือตนเองเป็นศูนย์กลางแห่งการเรียนรู้ตลอดชีวิต ที่ต้องหมั่นมนสิการกรรมฐานด้วย “กายคตาสติ” คือ การกำหนดสติอันไปในกาย นั่นคือ กำหนดพิจารณากายนี้ ให้เห็นว่าประกอบด้วยส่วนต่างๆ อันไม่สะอาด ไม่งาม น่ารังเกียจ เป็นทางรู้เท่าทันสภาวะของกายนี้ มิให้หลงใหลมัวเมา หรือ การเจริญอนุปัสสนา ในฐานกายหรือร่างกายของตน หรือการตั้งสติกำหนดพิจารณากาย ให้รู้เห็นตามเป็นจริง

^{๔๗} พระอาจารย์มั่น ภูริทตฺตเถร, **ธัมมานธรรมปฏิบัติ**, (เชียงใหม่ : หจก.ดาราวรรณการพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๑๑

^{๔๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕

^{๔๙} พ.อุ. (ไทย) ๒๕/๑/๓-๒๕๕.

ว่า “เป็นแต่เพียงกาย ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา” ที่เรียกว่า “กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน” โดยเน้นในวัตร ๖ ประการ

๑. อานาปานสติ คือ กำหนดลมหายใจเข้าออก
๒. อิริยาบถ คือ กำหนดรู้ทันอิริยาบถในการเคลื่อนไหวต่างๆ
๓. สัมปชัญญะ คือ สร้างสัมปชัญญะในการกระทำเคลื่อนไหวทุกอย่าง
๔. ปฏิกูลมนสิการ คือ พิจารณาส่วนประกอบอันไม่สะอาดทั้งหลายที่ประชุมเข้าเป็นร่างกายนี้

๕. ธาตุมนสิการ คือ พิจารณาเห็นร่างกายของตนโดยสักว่าเป็นธาตุแต่ละอย่างๆ

๖. นวสีลิกา คือ พิจารณาซากศพในสภาพต่างๆ อันแปลกกันไปใน ๙ ระยะเวลา ให้เห็นคติธรรมตาของร่างกาย ของผู้อื่นเช่นใด ของตนก็จักเป็นเช่นนั้น

ปัญญา ๓ หมายถึง ความรอบรู้ ความรู้ทั่ว ความเข้าใจ ความรู้ซึ่ง ได้แก่

๑) จินตามยปัญญา คือ ปัญญาเกิดจากการคิดพิจารณา ปัญญาสืบแต่ “โยนิโสมนสิการ” ที่ตั้งขึ้นในตนเอง คำว่า “โยนิโสมนสิการ” คือ การใช้ความคิดถูกวิธี ความรู้จักคิด คิดเป็น คือ ทำในใจโดยแยบคาย มองสิ่งทั้งหลายด้วยความคิดพิจารณา รู้จักสืบสาวหาเหตุผล แยกแยะสิ่งนั้นๆ หรือปัญหานั้นๆ ออกให้เห็นตามสภาวะและตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย

๒) สุตมยปัญญา คือ ปัญญาเกิดจากการสดับเล่าเรียน ปัญญาสืบแต่ “ปรโตโฆสะ” คือ เสียงจากผู้อื่น การกระตุ้นหรือชักจูงจากภายนอก คือ การรับฟังคำแนะนำสั่งสอน เล่าเรียน หาความรู้ สนทนซักถาม ฟังคำบอกเล่าชักจูงของผู้อื่น โดยเฉพาะการสดับสัทธรรมจากท่านผู้เป็นกัลยาณมิตร

๓) ภาวนามยปัญญา คือ ปัญญาเกิดจากการปฏิบัติบำเพ็ญ ปัญญาสืบแต่ปัญญาสองอย่างแรกนั้น แล้วหมั่นมนสิการในประสาทสภาวะธรรม จนเกิด “ญาณทัสสนะ-ยถาภูตญาณทัสสนะ” กับ “จักขุ-ญาณ-ปัญญา-วิชา-แสงสว่าง” ที่เรียกว่า “ปัญญาญาณ” หรือ “พุทธปัญญา” ปัญญา ๑๐ หมายถึง ปัญญาที่เกิดจากการเจริญอนุปัสสนา ได้แก่

๑. ขวนปัญญา คือ ปัญญาเร็ว โดยเจริญ “อนิจจานุปัสสนา” [เห็นความไม่เที่ยง] “น
๒. เพธิกปัญญา คือ ปัญญาทำลายกิเลส โดยเจริญ “ทุกขานุปัสสนา” [เห็นความทุกข์]
๓. มหาปัญญา คือ ปัญญามาก โดยเจริญ “อนัตตานุปัสสนา” [เห็นความไม่ใช่ตัวตน]
๔. ดิกขปัญญา คือ ปัญญาคมกล้า โดยเจริญ “นิพพิทานุปัสสนา” [หน่ายในกองทุกข์]
๕. วิบูลปัญญา คือ ปัญญากว้างขวาง โดยเจริญ “วิราคานุปัสสนา” [ดับความกระหาย

วิภว]

๖. คัมภีรปัญญา คือ ปัญญาลึกซึ้ง โดยเจริญ “นิโรธานุปัสสนา” [ดับกิเลส]

๗. อัสนันตปัญญา คือ ปัญญาไม่ไถ่ โดยเจริญ “ปฏินิสสัคคานุปัสสนา” [สลัดคืน]

๘. ปฏิสัมภิทา ๔ คือ ปัญญาแตกฉาน โดยเจริญ “อนุปัสสนา ๗” [ปัญญาแตกฉาน-

อุเบกขา]

๙. ปุญปัญญา คือ ปัญญาแน่นหนา โดยเจริญ “ปัญญา ๘” [ความรู้ทั่วถ้วน-สัพพัญญู]

๑๐. หาสปัญญา คือ ปัญญาร่าเริง

๓.๒.๔ ธรรมานุธรรมปฏิบัติ

การประพาสธรรมสมควรแก่ธรรม การประพาสความดีสมควรแก่ฐานะ ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ซึ่งหมายถึง ปฏิบัติธรรมที่เป็นกุศลทุกประการ ที่เป็นทาน ศีล ภาวนา ทั้งสมถภาวนา และ วิปัสสนาภาวนา สมควรแก่ธรรม คือ สมควรแก่ผลที่จะได้ เพราะฉะนั้น ถ้ากล่าวถึงปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ปฏิบัติธรรมนั้นจึงกินความกว้างขวาง ที่รวมถึงกุศลทุกประการรวม สมถภาวนาด้วย แต่สมัยปัจจุบันใช้คำว่า ปฏิบัติธรรม ที่เขาเข้าใจว่า การเจริญวิปัสสนา หรือเข้าใจว่าเป็นหนทางการดับกิเลส ซึ่งเป็นความเข้าใจผิดว่า จะต้องเจริญสมถภาวนาก่อน จึงจะเจริญวิปัสสนาได้ หรือเข้าใจผิดว่า การนั่งสมาธิเป็นการปฏิบัติธรรม เพราะฉะนั้น ก็เป็นการเข้าใจผิดตั้งแต่ต้น เพราะการทำสมาธิด้วยกุศลก็ไม่ใช่ทั้งสมถภาวนา และวิปัสสนา เพราะเป็นอกุศลจิต แต่ไม่รู้ และการปฏิบัติธรรมที่เข้าใจว่า เป็นหนทางที่จะบรรลุเข้าใจว่าต้องเจริญสมถภาวนาก่อน จึงจะบรรลุ จึงเจริญสมถภาวนาก่อนก็เข้าใจผิดก็ผิดอีก และทำด้วยการนั่งสมาธิเข้าใจว่าเจริญสมถภาวนาก็ผิด เพราะฉะนั้น จึงไม่ใช่การปฏิบัติธรรม แม้จะใช้คำว่าปฏิบัติธรรม เพราะไม่ใช่หนทางที่ถูกต้อง ไม่ใช่เป็นไปในทาน ศีล สมถภาวนา และ วิปัสสนา

๓.๒.๔.๑ ศีล

คือข้อปฏิบัติตนขึ้นพื้นฐานในทางพระพุทธศาสนา เพื่อควบคุมความประพฤติทางกายและวาจาให้ตั้งอยู่ในความดีงามมีความปกติสุข เพื่อให้เป็นกติกาคือข้อห้ามที่ใช้แก้ปัญหาขึ้นพื้นฐาน ๕ ปัญหาหลัก ซึ่งทำให้เกิดความสงบสุข และ ไม่มีการเบียดเบียนซึ่งกันและกันในสังคม

ประโยชน์ของศีลในขั้นพื้นฐานคือทำให้กาย วาจา ใจ สงบไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น ทำให้สามารถที่จะทำให้อจิตสงบได้ง่ายในการทำสมาธิ ในระดับของบรรพชิต ศีลจะมีจำนวนมาก เพื่อกำกับให้พระภิกษุสงฆ์สามเณรสามารถครองตนในสมณภาวะได้อย่างสมบูรณ์ และเอื้อต่อการประพาสดีพรหมจรรย์ในขั้นสูงต่อไปได้

ความหมายของศีลนั้นแปลได้หลายความหมาย โดยศัพท์แปลว่า ความปกติกายวาจา กล่าวคือความปกติตามระเบียบวินัย, ปกติมารยาทที่สะอาดปราศจากโทษ, ข้อปฏิบัติในการเว้นจากความชั่ว, ข้อปฏิบัติในการฝึกหัดกายวาจาให้ดียิ่งขึ้น, ความสุจริตทางกายวาจาและอาชีพ และยังมักใช้เป็นคำเรียกออย่างง่ายสำหรับคำว่า "อธิศีลสิกขา" อันได้แก่ข้อปฏิบัติขั้นต้นเพื่อการฝึกตนในทางพระพุทธศาสนาด้วย ศีล แบ่งเป็น ๓ ระดับ คือจุลศีล (ศีลอย่างน้อย) ได้แก่ คหวัฐศีลทั้ง ๒ คือ ศีล๕ และอาชีวัฐฐมกศีล มัชฌิมศีล (ศีลอย่างกลาง) ได้แก่ บรรพชาศีลทั้ง ๒ คือได้แก่อวัฐฐศีล และทสศีล มหาศีล (ศีลอย่างสูง) ได้แก่ อุปสมบททั้ง ๒ คือ ภิกษุณีวินัย และภิกษุวินัย

๑.ปญจศีล (ศีล ๕) หรือเรียกว่านิจจศีล (คือถือนิจนิจ)

๒.อาชีวัฐฐมกศีล (ศีลกุศลกรรมบท ๑๐) หรือเรียกว่าอาทิพรหมจริยาศีล (หรือเรียกอีกอย่างว่า นวศีล)

๓.อวัฐฐศีล (ศีล ๘) หรือเรียกว่าอุโบสถศีล (ศีลอุโบสถ)

๔.ทสศีล (ศีล ๑๐)

๕. ภิกษุณีวินัย (ศีล ๓๑๑)

๖. ภิกษุวินัย (ศีล ๒๒๗)

๓.๒.๔.๒ สมณภาวนา

การปฏิบัติธรรม โดยเน้นไปที่การนั่งสมาธิ มีหลายรูปแบบมากมาย ในศาสนาพุทธ นับตามแบบคัมภีร์วิสุทธิมรรค ก็จะมีสมณะ ๔๐ วิธี ใน ๔๐ วิธีหลัก ก็มีรายละเอียดปลีกย่อยในการฝึกแตกต่างกันไป ในความแตกต่างนั้น ได้ถูกแปลกันโดยสมาธิอาจารย์ แต่ละรุ่นว่า เพื่อให้เข้ากับยุคสมัยบ้าง เข้ากับถิ่นฐานของคนบ้าง เข้ากับประสบการณ์ของสมาธิอาจารย์บ้าง เข้ากับภาษาของคนบ้าง อะไรต่างๆ เหล่านี้ จากวิธีหลัก ๔๐ วิธี ก็จะแตก แยก ย่อย ออกไปนับจำนวนมากดังนี้

หมวดกสิน ๑๐ เป็นการทำความสมาธิด้วยวิธีการเพ่ง

๑. ปฐวีกสิน เพ่งธาตุดิน
๒. อาโปกสิน เพ่งธาตุน้ำ
๓. เตโชกสิน เพ่งไฟ
๔. วาโยกสิน เพ่งลม
๕. นิลกสิน เพ่งสีเขียว
๖. ปีตกสิน เพ่งสีเหลือง
๗. โลหิตกสิน เพ่งสีแดง
๘. โอชาทกสิน เพ่งสีขาว
๙. อาโลกกสิน เพ่งแสงสว่าง
๑๐. อากาศกสิน เพ่งอากาศ

หมวดอสุภกรรมฐาน ๑๐ เป็นการตั้งอารมณ์ไว้ให้เห็นว่า ไม่มีอะไรสวยงาม มีแต่สิ่งสกปรกโสโครก น่าเกลียด

๑๑. อุทฺธมาตกอสฺส ร่ายกายของคนและสัตว์ที่ตายไปแล้ว นับแต่วันตายเป็นต้นไป มีร่างกายบวมขึ้น พองไปด้วยลม ขึ้นอืด

๑๒. วินีลอสฺส วินีลกะ แปลว่า สีเขียว เป็นร่างกายที่มีสีเขียว สีแดง สีขาว คละปนระคนกัน คือ มีสีแดงในที่มืดมีเนื้อมาก มีสีขาวในที่มืดมีน้ำเหลืองน้ำหนองมาก มีสีเขียวในที่มืดมีผ้าคลุมไว้ ฉะนั้นตามร่างกายของผู้ตาย จึงมีสีเขียวมาก

๑๓. วิปฺพกอสฺสกรรมฐาน เป็นซากศพที่มีน้ำเหลืองไหลอยู่เป็นปกติ

๑๔. วิหิตกอสฺส คือซากศพที่มีร่างกายขาดเป็นสองท่อนในท่ามกลางกาย

๑๕. วิกขยิตกอสฺส เป็นร่างกายของซากศพที่ถูกยื้อแย่งกัดกิน

๑๖. วิกขิตตกอสฺส เป็นซากศพที่ถูกทอดทิ้งไว้จนส่วนต่าง ๆ กระจายกระจัดกระจาย มีมือ แขนขา ศีรษะ กระจัดพลัดพรากออกไปคนละทาง

๑๗. หตวิกขิตตกอสฺส คือ ซากศพที่ถูกสับฟันเป็นท่อนน้อยและท่อนใหญ่

๑๘. โลหิตกอสฺส คือ ซากศพที่มีเลือดไหลออกเป็นปกติ

๑๙. ปุฬวกอสฺส คือ ซากศพที่เต็มไปด้วยตัวหนอนคลานกินอยู่

๒๐. อัมมิจิกอสฺส คือ ซากศพที่มีแต่กระดูก

อนุสสติกรรมฐาน ๑๐ อนุสสติ แปลว่า ตามระลึกถึง เมื่อเลือกปฏิบัติให้พอเหมาะแก่จริต จะได้ผลเป็นสมาธิมีอารมณ์ ตั้งมั่นได้รวดเร็ว

๒๑. พุทธานุสสติกรรมฐาน ระลึกถึงคุณพระพุทธรูปเจ้าเป็นอารมณ์

๒๒. อัมมานุสสติกรรมฐาน ระลึกถึงคุณพระธรรมเป็นอารมณ์
 ๒๓. สังฆานุสสติกรรมฐาน ระลึกถึงคุณพระสงฆ์เป็นอารมณ์
 ๒๔. สีลานุสสติกรรมฐาน ระลึกถึงคุณศีลเป็นอารมณ์
 ๒๕. จาคานุสสติกรรมฐาน ระลึกถึงผลของการบริจาคเป็นอารมณ์
 ๒๖. เทวตานุสสติเป็นกรรมฐาน ระลึกถึงความดีของเทวดาเป็นอารมณ์
 ๒๗. มรณานุสสติกรรมฐาน ระลึกถึงความตายเป็นอารมณ์
 ๒๘. กายคตานุสสติกรรมฐาน เหมาะแก่ผู้ที่หนักไปในจาคะจริต
 ๒๙. อานาปานานุสสติกรรมฐาน เหมาะแก่ผู้ที่หนักไปในโมหะ และวิตกจริต
 ๓๐. อุปमानุสสติกรรมฐาน ระลึกความสุขในพระนิพพานเป็นอารมณ์
 หมวดอาหาเรปฏิกูลสัญญา
 ๓๑. อาหาเรปฏิกูลสัญญา เพ่งอาหารให้เห็นเป็นของน่าเกลียด บริโภคเพื่อบำรุงร่างกาย ไม่บริโภคเพื่อสนองกิเลส
 หมวดจตุธาตุววัฏฐาน
 ๓๒. จตุธาตุววัฏฐาน ๔ พิจารณาร่างกายประกอบด้วยธาตุ ๔ ดิน น้ำ ลม ไฟ
 หมวดพรหมวิหาร ๔ พรหมวิหาร แปลว่า ธรรมเป็นที่อยู่ของพรหม พรหมแปลว่าประเสริฐ
 พรหมวิหาร ๔ จึงแปลว่า คุณธรรม ๔ ประการ ที่ทำให้ผู้ประพฤติปฏิบัติเป็นผู้ประเสริฐ ได้แก่
 ๓๓. เมตตา คุณอารมณ์ไว้ตลอดวัน ให้มีความรัก อันเนื่องด้วยความปรารถนาดี ไม่มี
 อารมณ์เนื่องด้วยกามารมณ์ เมตตาสงเคราะห์ผู้อื่นให้พ้นทุกข์
 ๓๔. กรุณา ความสงสารปรานี มีประสงค์จะสงเคราะห์แก่ทั้งคนและสัตว์
 ๓๕. มุทิตา มีจิตชื่นบาน พลอยยินดีเมื่อผู้อื่นได้ดี ไม่มีจิตริษยาเจือปน
 ๓๖. อุเบกขา มีอารมณ์เป็นกลางวางเฉย
 หมวดอรุพमाण ๔ เป็นการปล่อยอารมณ์ ไม่ยึดถืออะไร มีผลทำให้จิตว่าง มีอารมณ์เป็นสุข
 ประณีต ในฌานที่ได้ ผู้จะเจริญอรุพमाण ๔ ต้องเจริญฌานในกสินให้ได้ฌาน ๔ เสียก่อน แล้วจึง
 เจริญอรุพमाणจนจิตเป็นอุเบกขารมณ์
 ๓๗. อากาสนัญญายตนะ ถือ อากาศเป็นอารมณ์ จนวนอากาศเกิดเป็นนิมิตย่อใหญ่เล็กได้
 ทรงจิตรักษากาสนาไว้ กำหนดใจว่าอากาศหาที่สุดมิได้ จนจิตเป็นอุเบกขารมณ์
 ๓๘. วิญญานัญญายตนะ กำหนดวิญญานหาที่สุดมิได้ ทั้งอากาศและรูปทั้งหมด ต้องการ
 จิตเท่านั้น จนจิตเป็นอุเบกขารมณ์
 ๓๙. อากิญจัญญายตนะ กำหนดความไม่มีอะไรเลย อากาศไม่มี วิญญานก็ไม่มี ถ้ามีอะไร
 สักหน่อยหนึ่งก็เป็นเหตุของภยันตราย ไม่ยึดถืออะไรจนจิตตั้งเป็นอุเบกขารมณ์
 ๔๐. เนวสัญญานาสัญญายตนะ ทำความรู้สึกตัวเสมอว่า ทั้งที่มีสัญญาอยู่ก็ทำเหมือนไม่มี
 ไม่รับอารมณ์ใด ๆ จะหนาว ร้อนก็รู้แต่ไม่ตื่นร่นกระวนกระวาย ปล่อยตามเรื่อง เปลื้องความสนใจใด
 ๆ ออกจนสิ้น จนจิตเป็นอุเบกขารมณ์

๓.๒.๔.๓ วิปัสสนา

วิปัสสนา แปลว่า เห็นประจักษ์แจ้งพระไตรลักษณ์ในรูปที่เห็น เสียงที่ได้ยิน อากาที่เคลื่อนไหว ใจที่คิด เป็นต้น เป็นวิธีการปฏิบัติที่จะนำกายและใจของผู้ปฏิบัติให้เข้าถึงสภาวะดับ สงบ เย็น (นิพพาน) ได้ ถ้าต้องการสุขแท้ สุขถาวรที่ไม่กลับมาทุกข์อีกก็ต้องดำเนินไปตามหนทางนี้เท่านั้น วิปัสสนาภาวนา คือ การฝึกจิตให้เกิดปัญญารู้แจ้ง ตามความเป็นจริง พระไตรปิฎก ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่มที่ ๓๔ ข้อ ๕๕ หน้า ๓๐ ได้ให้ความหมายของวิปัสสนาไว้ว่า^{๕๐}

“กตมา ตสฺมี สมเย วิปัสสนา โหติ ยา ตสฺมี สมเย ปญญา ปชานานา วิจโย ปวิจโย ฌมมวิจโย สลลภขณา อุปลภขณา ปจจุพลภขณา ปณติจฺจ โกสลลํ เนปญญํ เวทพยา จินตา อุปปริกขา ภูริเมธา ปริณายิกา วิปัสสนา สมปชญญํ ปโตโท ปญญา ปญญินทริยํ ปญญาพลํ ปญญาสตถํ ปญญาปาสาทอ ปญญาอาโลโก ปญญาโสภาโส ปญญาปชโชโต ปญญารตนํ อโมโห ฌมมวิจโย สัมมาทิฏฐา อโย ตสฺมี สมเย วิปัสสนา โหติ ฯ”^{๕๑}

แปลความว่า วิปัสสนาที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน คือ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนรัตนะ ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิ ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่า วิปัสสนา ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น อย่างไรก็ตาม คัมภีร์อรรถกถา ให้ความหมาย ว่า วิปัสสนา คือ การเห็นแจ้ง หรือวิธีทำให้เกิดการเห็นแจ้ง วจันตเถว่า อนิจฺจาทิวเสน วิวิธเณ อากาเรหิ ฌมเม ปสสตีติ วิปัสสนา ปญญาใด ย่อมเห็นสังขตธรรมมีขึ้นเป็นต้น ด้วยอาการต่างๆที่มีความไม่เที่ยงเป็นต้น ฉะนั้น ปัญญานั้น ชื่อว่า วิปัสสนา คัมภีร์อรรถกถาให้ความหมายไว้ดังนี้

๑. คัมภีร์อรรถกถาทุกนิบาต ให้ความหมายว่า ปัญญาที่กำหนดรู้สังขาร

๒. คัมภีร์อรรถกถาทุกนิบาต ให้ความหมายว่า การใคร่ครวญธรรม หมายถึงการเพ่งพินิจพิจารณาเห็นธรรม โดยความเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา

๓. เอกัคคตาจิตและสังขารปริคคหวิปัสสนาญาณ ปัญญาเห็นแจ้งการกำหนดสังขารว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

๔. ความเห็นแจ้งธรรมด้วยปัญญาอันยิ่ง ที่กำหนดรู้สังขารคือปัญญาอันยิ่งและความเห็นแจ้งในธรรมคือเบญจขันธ์

^{๕๐} พระศรีวรญาณ (ว), เก็บเพชรจากคัมภีร์พระไตรปิฎก, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๓๐๑ - ๓๒๐.

^{๕๑} อภ.สง.(ไทย) ๓๓/๔๕/๓๐.

๕. ปัญญาภิรียาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความคันคิต ความใคร่ครวญปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปฏัก ปัญญาปัญญาธิรีย ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศีลตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญาปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงมกย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ

๖) วิปัสสนา คือ ความรู้ที่ทำให้เกิดความเห็นแจ้ง เข้าใจสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงมี ๙ อย่าง

๑. อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ ญาณอันตามเห็นความเกิดและความดับ
๒. กังคานุปัสสนาญาณ ญาณอันตามเห็นความสลาย
๓. ภยตูปัญฐานญาณ ญาณอันยังเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว
๔. อาทีนวานุปัสสนาญาณ ญาณอันตามเห็นโทษ
๕. นิพพิทานุปัสสนาญาณ ญาณอันตามเห็นด้วยความหน่าย
๖. มุญจิตุกัมยตาญาณ ญาณอันคำนึงด้วยใครจะพ้นไปเสีย
๗. ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ญาณตามเห็นการพิจารณาหาทาง
๘. สังขารูปเขชาญาณญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร
๙. สัจจานุโลมิกญาณหรืออนุโลมญาณ ญาณเป็นไปโดยอนุโลมแก่การหยั่งรู้

อริยสัจ

๗) วิปัสสนา คือ อนุปัสสนา ๗ ประการ คือ

๑. อนิจจานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง)
๒. ทุกขานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความเป็นทุกข์)
๓. อนัตตานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความไม่มีตัวตน)
๔. นิพพิทานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความน่าเบื่อหน่าย)
๕. วิราคานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความคลายกำหนด)
๖. นิโรธานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความดับกิเลส)
๗. ปฏินิสสัคคานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความสลัดทิ้งกิเลส)

๘) วิปัสสนาญาณ ความหยั่งรู้ที่เกิดขึ้นแก่ผู้เจริญวิปัสสนาตามลำดับ มี ๑๖ ประการ

๑. นามรูปปริจเฉทญาณ ญาณกำหนดรู้นามและรูป
๒. ปัจจยปริคคหญาณ ญาณกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูป
๓. สัมมสนญาณ ญาณกำหนดรู้ด้วยพิจารณาเห็นนามและรูปโดยไตรลักษณ์
๔. อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ ญาณอันตามเห็นความเกิดและความดับ

๕. ภัณฑานุสัสนาญาณญาณอันตามเห็นควาสังขารทั้งปวงล้วนจะต้องสลายไป
หมด

๖. ภัยตูปัญฐานญาณ ญาณอันมองเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว เพราะล้วน
แต่จะต้องสลายไปไม่ปลอดภัยทั้งสิ้น

๗. อาทีนวานุสัสนาญาณ ญาณอันคำนึงเห็นสังขารทั้งปวงนั้นว่าเป็นโทษ

๘. นิพพิทานุสัสนาญาณ ญาณอันคำนึงเห็นด้วยความหน่าย

๙) มุญจิตุกัมมตาญาณ ญาณอันคำนึงด้วยใครจะพ้นไปเสีย เมื่อหน่ายสังขารทั้งหลาย
แล้ว ย่อมปรารถนาที่จะพ้นไปเสียจากสังขารเหล่านั้น

๑๐) ปฏิสังขานุสัสนาญาณ ญาณอันคำนึงพิจารณาหาทาง เพื่อมองหาอุบายที่จะปลด
เปลื้องออก

๑๑) สังขารุเปกขาญาณ ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร ไม่ยินดียินร้ายต่อ
สังขารทั้งหลาย

๑๒) สัจจานุโลมิกญาณ หรือ อนุโลมญาณ ญาณอันเป็นไปโดยอนุโลม ได้แก่การหยั่งรู้
อริยสัจ

๑๓) โคตรภูญาณ ญาณหยั่งรู้ที่เป็นหัวต่อแห่งการข้ามพ้นจากภาวะปุถุชน เข้าสู่ภาวะ
อริยบุคคล

๑๔) มัคคญาณ ในอริยมรรค ความหยั่งรู้ที่ทำให้สำเร็จภาวะอริยบุคคลแต่ละขั้น

๑๕) ผลญาณในอริยผล ความหยั่งรู้ที่เป็นผลสำเร็จของพระอริยบุคคลขั้นนั้น ๆ

๑๖) ปัจจเวกชนญาณ ญาณหยั่งรู้ด้วยการพิจารณาทบทวน สำนวญจรรวมรรคผลกิเลสทีละ
แล้ว กิเลสที่เหลืออยู่และนิพพาน

พระราชวรมุณี ให้ความหมายว่า ข้อปฏิบัติต่างๆ ในการฝึกฝนอบรมปัญญาให้เกิด
ความเห็นแจ้งรู้ชัดสิ่งทั้งหลายตรงต่อสภาวะของมัน คือให้เข้าใจตามความเป็นจริง หรือตามที่สิ่ง
เหล่านั้นมันเป็นของมันเอง (ไม่ใช่เห็นไปตามที่เราวาดภาพให้มันเป็นด้วยความชอบความชัง ความ
อยากได้ หรือ ความขัดใจของเรา) รู้แจ้งชัดเข้าใจจริง จนถอนความหลงผิดรู้ผิดและยึดติดในสิ่ง
ทั้งหลายได้ ถึงขั้นเปลี่ยนท่าทีต่อโลกและชีวิตใหม่ทั้งท่าทีแห่งการมอง การรับรู้ การวางจิตใจและ
ความรู้สึกทั้งหลาย ความรู้ความเข้าใจถูกต้องที่เกิดขึ้นเรื่อย ๆ ในระหว่างการปฏิบัตินั้น เรียกว่า
ญาณ มีหลายระดับญาณสำคัญในขั้นสุดท้ายเรียกว่า วิชชา เป็นภาวะตรงข้ามที่กำจัดอวิชชา คือความ
หลงผิดไม่รู้แจ้งไม่จริงให้หมดไป ภาวะจิตที่มีญาณหรือวิชชานั้น เป็นภาวะที่สุขสงบผ่องใสและเป็น
อิสระ เพราะลอยตัวพ้นจากอำนาจครอบงำของกิเลส เช่น ความชอบความชังความติดใจและความขัด
ใจเป็นต้นไม่ถูกบังคับหรือชักจูงโดยกิเลสเหล่านี้ นั้น ให้มองเห็นหรือรับรู้สิ่งต่าง ๆ อย่างบิดเบือน จนพา
ความคิดและการกระทำที่ติดตามมาให้หันเหไปและไม่ต้องเจ็บปวดหรือเร่าร้อนเพราะถูกบีบคั้นหรือ

ต่อสู้กับกิเลสเหล่านั้น ญาณและวิชา จึงเป็นจุดมุ่งของวิปัสสนา เพราะนำไปสู่วิมุตติ คือความหลุดพ้นเป็นอิสระที่แท้จริงซึ่งยั่งยืนถาวร ท่านเรียกว่า สมุจเฉทนิโรธ^{๔๒} หรือสมุจเฉทวิมุตติ แปลว่า ดับกิเลส หรือหลุดพ้นโดยเด็ดขาด วิปัสสนา แปลว่า "การเห็นตามจริง" เป็นการศึกษาความจริงของกายของใจ(ขันธ ๕)ว่าเป็นไตรลักษณ์ เพื่อให้รู้ว่า " กายใจเป็นทุกข์ กายใจเป็นของเปลี่ยนแปลง กายใจไม่ใช่เราหรือ " ในการปฏิบัติไม่จำเป็นต้องมีความสงบก็ได้ มีอะไรให้รู้ก็รู้ไป เช่น ฟุ้งซ่านให้รู้ว่าฟุ้งซ่าน โกรธอยู่ให้รู้ว่าตอนนี้กำลังโกรธอยู่ สงบอยู่ก็รู้ว่าสงบอยู่ ผลอกี้ให้รู้ว่าผลอก เป็นต้น หากรู้อย่างแจ่มแจ้งก็จะรู้ว่าเราไม่สามารถบังคับกายใจได้จริงหรือ ผู้นั้นย่อมไม่ยึดมั่นในขันธ(กายใจ) "เมื่อไม่มีกายใจให้ยึด ขาดภพย่อมไม่เกิดอีก " การทำวิปัสสนาทำได้ ๔ แบบ เรียก "สติปัฏฐาน ๔" เป็นทางเดียวที่ทำให้พ้นทุกข์

๑.กายนุปัสสนา - ดูกาย

๒.เวทนानุปัสสนา - ดูเวทนา

๓.จิตตานุปัสสนา - ดูจิต

๔.ธัมมานุปัสสนา - ดูสภาวะธรรม

สมณะ มีจุดประสงค์เพื่อทำความสงบ เป็นที่พักผ่อนของจิต หากทำได้ดีเป็นสัมมาสมาธิจะเกิดจิตผู้รู้ จะสามารถนำมาเจริญวิปัสสนาแบบกายนุปัสสนาและแบบเวทนานุปัสสนาได้ (เอาสมาธิกายและเวทนาได้)

๓.๒.๔.๔ ความรู้เกิดจากพาหุสัจจะ

พาหุสัจจะ แปลว่า ความเป็นผู้ได้สดับมาก หมายถึงการได้ศึกษาเล่าเรียนมาก การมีความรู้ประสบการณ์มาก เรียกบุคคลผู้มีภาวะอย่างนั้นว่าพหุสุต คือผู้ได้ศึกษาเล่าเรียนมากมาก ผู้มีความรู้มาก ผู้คงแก่เรียน นักปราชญ์ หนังสือบางฉบับเรียกว่า หัวใจนักปราชญ์

พาหุสัจจะ เกิดจากการศึกษา และการศึกษาที่ดีเกิดจากการศึกษา ๔ แบบ คือ ศึกษาด้วยการฟัง ด้วยการคิด ด้วยการสอบถาม และด้วยการจดจำบันทึก

มีคาถาบทหนึ่งที่ว่า เป็น หัวใจนักปราชญ์ คือ "สุ จิ ปุ ลิ วินิมุตโต กถัง โส ปณฺธิโต ภเว" แปลว่า ผู้ปราศจาก สุ จิ ปุ ลิ จะเป็นบัณฑิตได้อย่างไร

๑. สุ ย่อมาจาก สุตะ แปลว่า ฟัง

๒. จิ ย่อมาจาก จินตะ แปลว่า คิด

๓. ปุ ย่อมาจาก ปุจฉา แปลว่า ถาม

๔. ลิ ย่อมาจาก ลิขิต แปลว่า จดบันทึก

สุ (สุตะ) ฟังให้ได้ศัพท์ สุ มาจากคำว่า “สุตะ” หมายถึง ฟังในวันหนึ่ง ๆ จะต้องอาศัยการฟังเป็นวิธีหลักในการเรียน นักศึกษาไปมหาวิทยาลัยก็เพื่อเข้าฟังอาจารย์สอนหรือบรรยายใน

^{๔๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), สมุทฺธเนนิโรธ: พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๕๖

ห้องเรียน การฟังแตกต่างจากการได้ยิน เพราะได้ยิน คือ ลักษณะที่เสียงผ่านมากระทบหูเท่านั้น ต่อเมื่อนักศึกษาใส่ใจที่จะรับรู้ข้อความจากเสียงที่นักศึกษาได้ยินว่าคนที่พูดต้องการสื่อสารเรื่องใดจริง จะถือว่าเป็นการฟัง การฟังที่ดีสำหรับการเรียนจึงย่อมเกิดจากการตั้งใจฟังอาจารย์สอน อย่าวอกแวกหันไปคุยกันกับคนรอบข้าง เพื่อนหรือสนใจสิ่งอื่น การฟังบรรยายในห้องเรียนก็จะได้ประโยชน์ สามารถปฏิบัติในการฟังดังนี้

๑. เลื่อนนั่งข้างหน้าห้องจะได้ยินเสียงอาจารย์ชัดเจน
๒. อย่าฟังหรือสนใจอย่างอื่นไปด้วยนอกจากการสอน
๓. หาวิธีแก้กังวล
๔. ให้อาจารย์พูดช้าๆ ถ้าฟังไม่ทัน

จิ (จินตะ) คิดให้ได้ความ จิมาจากคำ ว่า “จินตะ” หมายถึงคิด ปัญญาจะเกิดได้ย่อมเกิดจากการ ที่นักศึกษารู้จักคิดเวลาที่เรียนไม่ใช่แต่นักศึกษาจะนั่งฟังอาจารย์สอนไปเรื่อยเปื่อยแต่เพียงอย่างเดียว นักศึกษาจะต้องคิดตามในสิ่งที่ฟังไปด้วย นักศึกษาจึงจะรู้ และเข้าใจสิ่งที่ได้ฟังอย่างแจ่มแจ้ง ไม่ใช่ฟัง เรื่องหนึ่งแต่ไปคิดอีกเรื่องหนึ่งด้วยเหตุที่การคิดจะนำไปสู่การหาเหตุผลและคำตอบเพื่อให้ ความรู้นั้นแผ่กว้างออกไป กระบวนการคิดเป็นวิธีที่สำคัญในการเรียนให้ประสบความสำเร็จคนที่ จะเรียนเก่งจึงต้องหมั่นฝึกการคิดอย่างสม่ำเสมอ

ปุ (ปุจฉา) ถามให้ได้เรื่อง ปุ มาจากคำ ว่า “ปุจฉา” หมายถึง ถาม วิธีการเรียนที่สำคัญซึ่ง จะทำให้นักศึกษาได้ความรู้ในสิ่งที่ยังไม่รู้คือการถาม เพราะฟังและคิดเอาเองคั้นยังไม่พอที่จะทำให้ มีความรอบรู้ได้จำเป็นจะต้องใช้การถามเพื่อทำให้การเรียนของนักศึกษามีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น บาง สิ่งอาจารย์อาจไม่ได้สอนในรายละเอียดมากพอ จำเป็นที่นักศึกษาจะต้องถามเพื่อให้อาจารย์ได้ขยาย ข้อความเพิ่มขึ้น รายละเอียดหรือเพิ่มเติมความรู้ให้มากการถามในที่นี้หมายถึงการหัดตั้งคำถาม ในสิ่งที่ตน สงสัยไม่เข้าใจเพื่อจะนำไปสู่การค้นคว้าด้วยวิธีการต่าง ๆ เพื่อตอบข้อสงสัยที่ไม่เข้าใจนั้น มีผลทำให้ ได้รับความรู้ต่างๆตามมามากมายแนวปฏิบัติเพื่อฝึกการตั้งคำถาม

๑. เป็นคนขี้สงสัยหมั่นตั้งคำถาม
๒. ไม่ปล่อยให้ความสงสัยผ่านเลยไป
๓. หาคำตอบทันที
๔. ตรวจสอบคำตอบ

ลิ (ลิขิต) เขียนให้ได้สาระ ลิมาจากคำ ว่า “ลิขิต” หมายถึง เขียนเป็นวิธีที่จะบันทึกสาระ ความรู้ที่นักศึกษาได้จากการศึกษามีประโยชน์เพื่อใช้อ่านทบทวนความรู้ความเข้าใจใช้ในการเตรียม ตัวสอบ โดยเฉพาะในระดับมหาวิทยาลัย การเขียนจะเข้ามามีบทบาทสำคัญมาก เนื่องจากนักศึกษา ต้องจดข้อความบันทึก จากการฟังบรรยายของอาจารย์ผู้สอน มากกว่าจะมีตำราหรือเอกสารแจกให้ การจดยังเป็นวิธีช่วยจำความรู้การเรียนให้แก่นักศึกษาต้องไม่เกียจคร้านที่จะจดแนวปฏิบัติเพื่อฝึก การจด

๑. จดแต่ใจความสำคัญอย่าจดทุกคำที่พูด
๒. กำหนดด้วยตัวเองใช้จดเพื่อประหยัดเวลา
๓. เขียนให้อ่านง่าย
๔. เน้นข้อความสำคัญ

๓.๒.๔.๕ ความรู้เกิดจากอริยสัจ ๔

อริยสัจ ๔ หมายถึง ความจริงอันประเสริฐ ๔ ประการ หลักคำสอนเรื่องอริยสัจ ๔ เป็นคำสอนที่สำคัญที่สุดเรื่องหนึ่งของพระพุทธศาสนา ความจริงอันประเสริฐ ๔ ประการ ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค

ก. ทุกข์ คือ ความจริงว่าด้วยทุกข์ คนทุกคนต่างก็เคยพบกับความทุกข์ หรือประสบปัญหาบางอย่างมาแล้วทั้งนั้น เช่น นักเรียนที่สอบตกก็เป็นทุกข์ เศรษฐีที่หาเงินได้ยังไม่มากพอตามที่ตนต้องการก็เป็นทุกข์ คนจนก็เป็นทุกข์ เพราะไม่มีสิ่งที่ตนต้องการ ซึ่งความทุกข์และปัญหาที่เกิดขึ้นนั้นอาจมีได้ทุกขณะ ความจริงก็คือว่าความทุกข์หรือปัญหาที่เกิดขึ้นนั้นเราจะต้องไม่ประมาท และพร้อมที่จะเผชิญกับปัญหาทุกเรื่อง

หน้าที่ต้องทำในทุกข์ คือ การกำหนดรู้ในทุกข์ หรือปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นหมวดธรรมที่ว่าทุกข์ ได้แก่ ชั้น ๕ ในส่วนที่เป็นจิตและเจตสิก

จิต หรือ วิญญาณธาตุ แปลว่า สภาวะที่รู้ เมื่อมีร่างกายจึงรู้คิด รู้พิจารณา รู้จักไตร่ตรองใคร่ครวญได้ หมายถึง สภาพที่รู้คิด รู้พิจารณา ไตร่ตรอง โดยต้องมีร่างกายที่มีอาการ ๓๒ ครบ เป็นเครื่องมือ หรือภาวะที่รู้แจ้งอารมณ์

เจตสิก หมายถึง สภาวะที่ประกอบกับจิต คุณสมบัติและอาการของจิต มีจิตฝ่ายกุศล จิตฝ่ายอกุศล และจิตที่เป็นกลางๆ คือไม่ดีไม่ชั่วชีวิตประกอบด้วย ร่างกายและจิต (รูปและนาม)

๑. รูป หมายถึง ร่างกาย คือ ส่วนประกอบของชีวิตเป็นสสาร (ธาตุดิน น้ำ ลม ไฟ)

๒. เวทนา หมายถึง อาการที่เป็นความสุข ความทุกข์ และไม่สุขไม่ทุกข์ ที่เกิดขึ้นกับร่างกายและใจ เรียกว่า กายเป็นทุกข์ ใจเป็นทุกข์

๓. สัญญา หมายถึง ความจำได้หมายรู้ในสิ่งต่างๆ ของใจ

๔. สังขาร หมายถึง การคิดปรุงแต่งทั้งทางดี ทางชั่ว ไม่ดีไม่ชั่ว ของใจ

๕. วิญญาณ หมายถึง ความรู้แจ้งทางอารมณ์ในสิ่งต่างๆ ของใจ มี ๖ ทาง คือ ตา (จักขุ) หู (โสต) จมูก (ฆานะ) ลิ้น (ชีวนา) กาย (กายะ) ใจ (มโน) ประกอบด้วย

- ความรู้แจ้งทางอารมณ์ที่ตามองเห็นสิ่งต่างๆ เรียก จักขุวิญญาณ
- ความรู้แจ้งทางอารมณ์ที่หูได้ยินเสียงสิ่งต่างๆ เรียก โสตวิญญาณ
- ความรู้แจ้งทางอารมณ์ที่จมูกสุดดมกลิ่นสิ่งต่างๆ เรียก ฆานวิญญาณ
- ความรู้แจ้งทางอารมณ์ที่ลิ้นได้ลิ้มรสสิ่งต่างๆ เรียก ชีวานวิญญาณ
- ความรู้แจ้งทางอารมณ์ที่กายได้สัมผัสสิ่งต่างๆ เรียก กายวิญญาณ
- ความรู้แจ้งทางอารมณ์เมื่อใจได้สัมผัสอารมณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นในใจ เรียก มโน

วิญญาณ

กระบวนการของการเกิดความทุกข์ของมนุษย์เราโดยสังเขป จะเกิดขึ้นเมื่อใด ความรู้แจ้งทางอารมณ์ที่ตามองเห็นสิ่งต่างๆ ที่ไม่ดี ไม่ชอบ ไม่ปรารถนา แล้วเกิดความไม่พอใจ โดยแสดงอาการทำทางต่างๆ ออกมาทางกาย ทางวาจา ให้เห็น นั่นคือ ความทุกข์

ทุกข์ คือ สิ่งที่ยึดเบียนบีบคั้นทำให้เกิดความไม่สบายกาย ไม่สบายใจ อันเกิดจากร่างกายหรือจิตใจ ถูกเบียดเบียนแล้ว ทนได้ยาก หรือทนไม่ได้ จึงทำให้เกิดเป็นทุกข์ ยกตัวอย่าง เช่น

เมื่อนักเรียนเจ็บไข้ได้ป่วย ปวดหัว ปวดฟัน ปวดท้องอย่างรุนแรงจนทนไม่ได้ ทนไม่ไหว จึงเกิดเป็นทุกข์ทางกาย

ในบางครั้ง นักเรียนเกิดอารมณ์เศร้า หดหู่ หรือเกิดอาการกระวนกระวายใจ เพราะถูกด่าบ้าง เพราะผิดหวังที่ทำอะไรไม่ได้ตามใจบ้าง จึงเกิดเป็นทุกข์ทางใจ

ความทุกข์ทางกายและความทุกข์ทางใจทั้ง ๒ ประการนี้ จัดเป็นความทุกข์ขั้นพื้นฐานที่เกิดขึ้นประจำวัน ซึ่งทุกคนต่างก็รู้จักดีและเคยประสบกันมาแล้ว แต่ความทุกข์ที่พระพุทธเจ้าทรงค้นพบในทุกข์อริยสัจนั้น ยังมีความหมายกว้าง ครอบคลุมไปถึงลักษณะไม่คงที่ มีความแปรปรวนในสิ่งที่พึ่งพางด้วย ซึ่งท่านได้แบ่งออกเป็น ๒ กลุ่มใหญ่ๆ ดังนี้ คือ

๑) สภาวะทุกข์ คือ ทุกข์ประจำสภาวะ หมายถึง ความทุกข์ที่มีประจำอยู่ในสภาพร่างกายของคนเรา เริ่มตั้งแต่เกิดมามีชีวิต จนถึงตาย ซึ่งมีอยู่ ๓ อย่าง ดังนี้ คือ

๑.๑ ขาติทุกข์ แปลว่า “ความเกิดเป็นทุกข์” หมายถึง การทนทุกข์ทรมานตั้งแต่อยู่ในครรภ์จนถึงคลอด ซึ่งแสดงให้เห็นว่า การเกิดมามีชีวิตได้นั้น ต้องผ่านอันตรายมาได้โดยยากจึงจัดว่าเป็นทุกข์เพราะการเกิด

๑.๒ ชราทุกข์ แปลว่า “ความแก่ชราเป็นทุกข์” หมายถึง สภาพร่างกายแก่ชราคร่ำครวญทรุดโทรม แม้จะนั่งจะนอน จะเดินไปมาก็ลำบาก จึงจัดว่าเป็นความทุกข์เพราะความแก่ชรา

๑.๓ มรณทุกข์ แปลว่า “ทุกข์คือความตาย” หมายถึง ความตายนั่นเป็นสิ่งที่มาทำลายชีวิตหรือตัดรอนชีวิตของเราให้สิ้นไป จึงจัดเป็นความทุกข์เพราะความตาย

๒) ปกิณณกทุกข์ แปลว่า “ทุกข์เล็กๆ น้อยๆ” หมายถึง ความทุกข์ที่จรมาจากที่อื่น โดยเกิดขึ้นเป็นครั้งคราว ตามเหตุการณ์และสิ่งแวดล้อมของชีวิต มีน้อยบ้างมากบ้าง ผลัดเปลี่ยนกันไปในแต่ละบุคคล ซึ่งมีอยู่ถึง ๘ อย่าง คือ

๒.๑ โสกะ ความเศร้าใจ ความเสียใจ

๒.๒ ปริเทวะ ความรำพึงรำพรรณบ่นท้อ

๒.๓ ทุกขะ ความไม่สบายกายเพราะเจ็บป่วย

๒.๔ โทมนัสสะ ความน้อยใจ ความไม่สบายใจ

๒.๕ อุปายาสะ ความคับใจ ความตรอมใจ

๒.๖ อัปปียสัมปโยคะ ประสบสิ่งไม่เป็นที่รักแล้วไม่ชอบใจ

๒.๗ ปิยวิปโยคะ ความพลัดพรากจากสิ่งที่รัก

๒.๘ อิจจตาลาภะ ความผิดหวังไม่ได้สิ่งที่ตนอยากได้

อาการทั้งหมดนี้จัดเป็นทุกข์ ความเดือดร้อน ซึ่งเกิดขึ้นแก่ทุกคน ไม่ว่าเด็กหรือผู้ใหญ่ และเกิดขึ้นได้ตลอดเวลาทุกโอกาส การที่พระพุทธองค์ทรงสั่งสอนให้ชาวพุทธได้รู้จักกับตัวความทุกข์เหล่านั้น มิได้หมายความว่าพระองค์ทรงสอนให้เรามองโลกในแง่ร้าย แต่ทรงสั่งสอนให้มองโลกตามความเป็นจริง คือ ให้รู้จักกับความเป็นจริงของโลก เพื่อประสงค์จะให้ชาวพุทธไม่ประมาทพร้อมที่จะเผชิญหน้ากับความเป็นจริงนั้น และสามารถที่จะหาวิธีแก้ไขปัญหาชีวิตของตนได้ทุกโอกาส

ข. สมุทัย : เหตุให้ทุกข์เกิด

สมุทัย แปลว่า “เหตุให้ทุกข์เกิด” หมายความว่า ความทุกข์ทั้งหมดในอริยสัจข้อที่ ๑ เหล่านั้นมิได้เกิดขึ้นมาลอยๆ จะต้องมีส่วนบางอย่างที่ทำให้ทุกข์เกิดขึ้น พระพุทธองค์นอกจากจะทรงรู้จักตัวความทุกข์อย่างแจ่มแจ้งแล้ว ยังทรงรู้สึกถึงสาเหตุอันแท้จริงที่ทำให้เกิดความทุกข์นั้นด้วยโดยพระพุทธองค์ทรงชี้ว่า ตัณหา คือความอยากเกินพอดีที่มีอยู่ในจิตใจนั่นเอง เป็นตัวเหตุให้เกิดความทุกข์ ตัณหา นั้นมีอยู่ ๓ ประการ คือ

๑. กามตัณหา คือ ความอยากได้อย่างโน้นอย่างนี้ ซึ่งเกิดจากตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เช่น ตาเห็นรูปสวยงาม ก็เกิดความอยากได้ อยากได้บ้านสวยๆ ราคาแพง อยากได้เสื้อผ้าสวยๆ อยากได้รถยนต์คันงาม เป็นต้น ความอยากทำนองนี้เป็นความอยากในสิ่งที่รักใคร่ และน่าพอใจ เป็นความอยากที่ไม่รู้จัก เมื่อไม่ได้ตามความประสงค์ก็จะเกิดทุกข์

๒. ภวตัณหา คือ ความอยากเป็นอย่างโน้นอย่างนี้ เป็นความอยากได้ในตำแหน่งฐานะที่สูงขึ้นตามที่ตนรักใคร่และพอใจ เช่น อยากเป็นข้าราชการในตำแหน่งสูงๆ อยากเป็นมหาเศรษฐีและอยากเป็นบุคคลที่มีชื่อเสียง เป็นต้น เมื่อไม่ได้ตั้งใจปรารถนาก็เป็นทุกข์

๓. วิภวตัณหา คือ ความอยากไม่เป็นความอยากไม่มี จัดเป็นความอยากที่ประกอบกับความเบื่อหน่ายในสภาพที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน โดยต้องการจะหลีกเลี่ยงให้พ้นจากสภาพนั้นไป เช่น อยากไม่เป็นคนโง่ อยากไม่เป็นคนพิการ และอยากไม่เป็นคนยากจน เป็นต้น ซึ่งความอยากไม่เป็นนี้ ถ้าไม่เป็นไปตามที่ตนต้องการแล้วก็จะทำให้เกิดทุกข์ เช่นเดียวกัน

ตัณหา คือ ความอยากทั้ง ๓ ประการนี้ ถ้าอยากจนเกินพอดี คือ ไม่ได้คำนึงถึงความเป็นไปได้ หรือเป็นไปได้ไม่ได้ ควรหรือไม่ควร เป็นต้น ย่อมทำให้เกิดเป็นทุกข์ทั้งสิ้น

ค. นิโรธ : ความดับทุกข์

นิโรธ แปลว่า “ความดับทุกข์” หมายถึง ความรู้หรือปัญญาที่ทำให้จิตใจของบุคคลสามารถละตัณหาได้ หรือสามารถทำลายตัณหาให้หมดไปจากจิตใจและจิตที่บรรลุนิโรธแล้ว จะมีลักษณะสงัดจากกิเลส ไม่ยึดมั่นในตัวตน รวมไปถึงไม่โลภ ไม่โกรธ ไม่หลงอีกด้วย คงเหลือแต่ธรรมชาติของความสงบสุขอย่างยิ่ง ซึ่งทางพระพุทธศาสนาเรียกสภาวะอย่างนี้ว่า “นิพพาน”

ง. มรรค : ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์

มรรค แปลว่า “ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์” หมายถึง อริยมรรค หรือทางอันประเสริฐซึ่งประกอบด้วยองค์ ๘ ประการคือ

๑. ความเห็นชอบ (สัมมาทิฐิ) หมายถึง การรู้เห็นในอริยสัจ ๔ อย่างถูกต้อง ชัดเจนด้วยปัญญา เช่นรู้ว่าทุกข์อย่างไร รู้ว่าตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์อย่างไร รู้ว่าจะดับทุกข์ได้เพราะการดับตัณหา และรู้ว่าอริยมรรค คือทางให้ถึงการดับตัณหาได้

๒. ความดำริชอบ (สัมมาสังกัปปะ) หมายถึง ความคิดชอบ เช่น มีความคิดหาหนทางที่จะหลีกเลี่ยงจากกาม ไม่ลุ่มหลงมัวเมาอยู่กับ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส มีความคิดที่จะไม่พยาบาทปองร้ายผู้อื่น และไม่คิดทำร้ายเบียดเบียนผู้อื่น

๓. การพูดชอบ (สัมมาวาจา) หมายถึง เว้นจากการพูดเท็จ เว้นจากการพูดส่อเสียด เว้นจากการพูดคำหยาบ และเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อเหลวไหลไร้สาระ

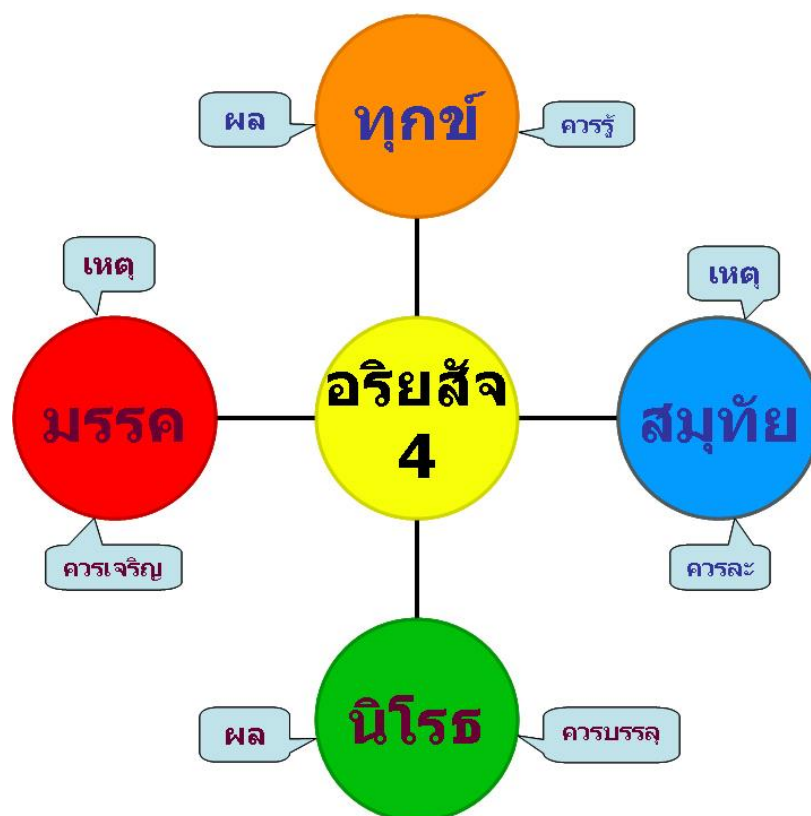
๔. การกระทำชอบ (สัมมกัมมันตะ) หมายถึง เว้นจากการฆ่าสัตว์ เว้นจากการลักทรัพย์ เว้นจากการประพฤติดีกในกาม

๕. การเลี้ยงชีวิตชอบ (สัมมาอาชีวะ) หมายถึง มีความเพียรระวังไม่ผิดกฎหมาย และศีลธรรม

๖. ควรเพียรชอบ (สัมมาวายามะ) หมายถึง มีความเพียรระวังไม่ให้ความชั่วเกิดขึ้นในตน เพียรละความชั่วที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดไป พากเพียรทำความดีให้เกิดขึ้น และเพียรพยายามรักษาความดีที่มีอยู่แล้วให้คงอยู่

๗. ความระลึกรู้ชอบ (สัมมาสติ) หมายถึง ความมีสติระลึกถึงความเป็นไปได้ของสภาพร่างกาย ระลึกรู้ถึงความเป็นไปของเวทนา (ขณะมีอารมณ์) ว่าเป็นสุข เป็นทุกข์ หรือเฉยๆ ระลึกรู้ถึงความเป็นไปของจิตว่าเศร้าหมองเพราะกิเลสชนิดใด จิตที่ผ่องใสเพราะเหตุใด รวมไปถึงการระลึกรู้ถึงความดี ความชั่ว หรือความไม่ดีไม่ชั่วที่เกิดขึ้นในจิตของตน

๘. การตั้งจิตให้ชอบ (สัมมาสมาธิ) หมายถึง การทำจิตให้เป็นสมาธิ เริ่มตั้งแต่การทำจิตให้สงบชั่วขณะ (ขณิกสมาธิ) การทำจิตให้สงบเกือบจะแน่วแน่ (อุปปจารสมาธิ) และทำจิตให้สงบในขั้นแน่วแน่ (อัปปนาสมาธิ) หรือขั้นเข้าฌานสมาบัติ

แผนผังอริยสัจ ๔

๓.๒.๔.๕ ความรู้เกิดจากปัจเจกสมุปบาท

คำว่า ปฏิจ্ঞ แปลว่า อาศัย สมุปบาท แปลว่า พร้อมกัน แปลความรวมกันได้ว่า “สิ่งที่เกิดขึ้นโดยอาศัยซึ่งกันและกัน และสามารถก่อเกิดขึ้นพร้อมกัน” เมื่อเข้าใจธรรมข้อนี้ ก็จะช่วยให้เราเข้าใจการก่อเกิดของอตฺตาและทุกขได้อย่างชัดเจนยิ่งขึ้นและจะช่วยให้เราเข้าใจได้ว่า “การลดละอตฺตาและทุกขไม่ใช่เรื่องง่าย ๆ” เพราะแม้เราจะเข้าใจว่า อะไรคือ อตฺตา แล้ว เราก็ยังสามารถตกหลงอยู่ในโลกของอตฺตาได้ เพราะการก่อเกิดอตฺตา (หรือตัวกูของกู) สามารถก่อเกิดขึ้นจากเหตุปัจจัยหลายทางซึ่งอาศัยส่งเสริมซึ่งกันและกัน และทุกเหตุปัจจัยสามารถแสดงออกได้ และเมื่อปัจจัยหนึ่งแสดงออก ปัจจัยอื่นๆ ก็ขยายตัวไปพร้อมๆ กัน พระพุทธเจ้าพบว่า เหตุปัจจัยที่ก่อให้เกิดอตฺตาและทุกขนั้นมีถึง ๑๒ เหตุปัจจัยด้วยกัน เริ่มด้วย

๑. อวิชชา
๒. สังขาร
๓. วิญญาณ
๔. นามรูป
๕. สฬายตนะ
๖. ผัสสะ
๗. เวทนา
๘. ตัณหา
๙. อุปาทาน
๑๐. ภพ
๑๑. ชาติ
๑๒. ชรา มรณะ

ทั้ง ๑๒ เหตุปัจจัยดังกล่าว เชื่อมโยงเป็นวงจรที่เสริมสร้างและขยายอตฺตาให้เพิ่มพูนขึ้น ดังนั้น ทุกเหตุปัจจัยดังกล่าว จึงทั้งเชื่อมโยงกันและส่งเสริมซึ่งกันและกันตลอดเวลา แต่การทำความเข้าใจเรื่องนี้นับว่าเป็นเรื่องยากยิ่งเรื่องหนึ่ง ถ้าตีความผิด ก็สามารถนำสู่ความเข้าใจที่ผิดได้อย่างเช่น มีการตีความว่า ‘วิญญาณ ทำให้เกิด นามรูป หรือสรรพสิ่งต่างๆ ในโลกที่เรามองเห็น’ ซึ่งเท่ากับว่าแนวคิดเรื่องปัจเจกสมุปบาทกลายเป็นแนวคิดที่อธิบายการกำเนิดจักรวาล โลก และสรรพสิ่งไปด้วยถ้าคิดแบบนี้ก็กลายเป็นว่า ลัทธิพุทธศาสนา คือลัทธิที่ยกย่องอวิชชา และกลายเป็นลัทธิวิญญาณนิยม เพราะอวิชชาคือที่มาของสังขารและวิญญาณ ซึ่งเท่ากับ อวิชชา และ การก่อเกิดวิญญาณ คือรากที่มาของการสร้างสรรพสิ่งในโลกนี้คำว่า อนัตตา คือความไม่มีอะไรเลยจริง เพราะรากของทุกอย่างคืออวิชชา ถ้าหมดสิ้นอวิชชาแล้ว ทุกอย่าง (สรรพสิ่ง) ก็จะสูญหายไป หรือจบสิ้นแบบไม่มีอะไรเหลืออยู่เลย

อวิชชา คือ ความรู้ผิดๆ ที่มีอิทธิพลยิ่งใหญ่ ครอบโลกมาตั้งแต่ยุคโบราณ อย่างน้อยก็ย้อนไปตั้งแต่กำเนิดลัทธิพราหมณ์ ที่เสนอฐานคิดว่า ทั้งหมด หรือ พรหมมัน สามารถแยกออกเป็นหน่วยย่อยๆ (หรืออาตมัน) ได้ นี่ไม่ต่างนักกับความเชื่อทางวิทยาศาสตร์ที่เชื่อว่าธรรมชาติจะประกอบด้วยหน่วยพื้นฐานที่เล็กที่สุดที่แยกต่อไปไม่ได้คือ อะตอม ความเชื่อเรื่อง อาตมัน และ อะตอม นี้เองคือที่มาของการมองโลกแบบแยกเป็นชิ้นๆ เป็นหน่วยๆและเป็นที่มาของคำถามพื้นฐานว่า

What is it? ซึ่งเป็นคำถามพื้นฐานของวิชาทุกวิชาทางวิทยาศาสตร์และสังคมศาสตร์ อิทธิพลของการคิดแบบนี้คือที่มาของแนวคิดเรื่อง ปัจเจกชนนิยม หรือลัทธิที่ถือว่าตัวเองเป็นศูนย์กลาง ความเชื่อแบบอวิชานี้สามารถมีอิทธิพลกว้างขวางมาก เพราะแม้แต่नियाย ละคร ภาพยนตร์ ก็สอนให้ผู้คนหลงใหลในความเชื่อเหล่านี้ หนังสือเรื่องมีพระเอก มีนางเอก มีผู้ร้าย แต่ในที่สุดพระเอกก็จะสามารถเอาชนะผู้ร้ายได้ และได้นางเอกไปครองเราเกิดมา ไม่ว่าจะชอบหรือไม่ก็ตาม เราจะตกหลงอยู่ในโลกของอวิชาไม่มากนักน้อย แม้แต่การศึกษาก็สอนแบบอวิชา แยกวิชาออกเป็นสาขา และสอนให้เราต้องเอาชนะ ต้องเป็นที่หนึ่งหรือเรียนเก่ง เพราะคนเก่งเท่านั้นจึงจะเอาตัวรอดได้อะไร คือ สังขาร สังขาร คือ ความสามารถของจิตมนุษย์ในการคิดค้นหรือปรุงแต่งสิ่งต่างๆ ให้เป็นเรื่องเป็นราวแต่เนื่องจากมนุษย์ปัจจุบันล้วนตกหลงอยู่ในโลกแห่งอวิชาที่ขึ้นชอบและอภิปาโลกแบบอัตตา จิตหรือการปรุงแต่งจึงพุ่งไปที่การสร้างภาพตัวตนแห่งเราขึ้นมาอย่างเช่น ในสมัยที่เราเป็นเด็ก เด็กผู้ชายอยากเป็น Superman อยากเป็นนายกา หรือ เด็กผู้หญิงก็อยากเป็นนางสาวไทย นี่คือภาพฝันที่เริ่มก่อตัวขึ้น นี่ก็เป็นที่มาแรกเริ่มแห่งวิญญาณอะไร คือ วิญญาณวิญญาณ ก็คือ ภาพฝันที่ค่อยๆ ก่อร่างขึ้นจนชัดเจนขึ้นเรื่อยๆ ราวกับเรารู้ว่า “ตัวเราคือ ใคร ชื่ออะไร ชอบอะไร และอยากจะเป็นอะไร” นี่ก็เป็นที่มาของคำว่า “ตัวกู ของกู” อะไร คือ นามรูปนามรูป คือ การเข้าใจธรรมชาติว่าสามารถแยกเป็นชิ้นๆ ได้ แต่ละชิ้นล้วนมีชื่อเฉพาะ หรือมีนามเรียกว่าอย่างไรความเชื่อนี้ ยิ่งเสริมความเชื่อ “เราเป็นใคร” และ “ตัวเราแตกต่างและแยกจากสิ่งอื่นๆ ที่อยู่รอบข้างเราได้อย่างไร” และเสริมความเชื่อว่า “เราต้องทำทุกอย่างเพื่อตัวเรา หรือเอาสิ่งต่างๆ มาใช้เพื่อประโยชน์แห่งตัวเรา” อะไร คือ สหายตนนะ สหายตนนะ คือ อวัยวะแห่งความรู้ของมนุษย์ นั่นคือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ อวัยวะเหล่านี้ถูกวิญญาณที่หลงอยู่ในนามรูปไปเกาะติด ทำให้ไม่ว่า ตา หู จมูก และใจ จะกระทบกับสิ่งใด เราจะสามารถบอกได้ว่าสิ่งที่เรากระทบล้วนแยกได้ และแยกออกจากตัวเราได้ และบอกได้ว่า “อะไรเป็นอะไร” อะไร คือ ผัสสะ ผัสสะ ก็คือ การกระทบสิ่งต่างๆ โดยมีตัวเราเป็นศูนย์กลาง เมื่อเราคิดว่าตัวเราแยกออกจากสิ่งต่างๆ เวลาเราสัมผัสอะไร เราที่ยังคิดถึงความเป็นตัวเราราวกับว่า “เราคือศูนย์กลางของทุกสิ่ง” เราจึงหลงมองและวิเคราะห์สิ่งต่างๆ ด้วยมุมมองจากตัวเราเท่านั้น ความคิดเรื่องตัวกูของกูและจะทำทุกอย่างเพื่อตัวเองจึงหนักแน่นขึ้นอะไร คือ เวทนาเวทนา คือ สภาวะจิตที่สามารถแยกแยะว่า “อะไรดี อะไรไม่ดี” หรือ “อะไรสวย อะไรงาม” โดยเอาตัวเองหรือผลประโยชน์ของตัวเองเป็นศูนย์กลางในการตัดสินใจ จึงเกิดความรู้สึกชอบหรือไม่ชอบสิ่งต่างๆ ขึ้น

อย่างเช่น เกิดความคิดว่า คนนี้เป็นคนดี คนนี้งาม เพราะเขาคอยช่วยเหลือเรา แต่อีกคนหนึ่งไม่ดี จึงไม่ชอบหน้ามันเลยอะไร คือ ตัณหา ตัณหา คือ ความอยากได้ อยากกิน อยากลิ้มรสในสิ่งที่ตัวเราหรือตัวกูของกูชอบ ยิ่งได้สิ่งที่ชอบ ก็ยิ่งอยากจะสะสมหรือให้ได้มากขึ้นเรื่อยๆ เรียกว่า ไม่รู้จักคำว่า “พอ” สักที ในเวลาเดียวกัน ถ้าไม่ชอบสิ่งใด ก็จะหาทางทำลายสิ่งที่ไม่ชอบ หรือกระทำต่อสิ่งไม่ชอบในทางไม่ดี แต่กลับจะรู้สึกดีๆ หรือมีความสุขที่ได้กระทำไม่ดีต่อสิ่งนั้น เพราะยิ่งกระทำได้มาก ก็ยิ่งสุขและสนุกมาก จึงอยากทำอีกอะไร คือ อุปาทาน อุปาทาน คือ การหลงยึดติดกับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เช่น ติดผู้หญิง ติดกามตัณหา ติดเหล้า ติดบุหรี่ รวมทั้งการหลงเชื่อ “สิ่งนี้สิ่งนั้นเป็นของเรา” เราต้องรักษาเอาไว้ให้ได้ อะไร คือ ภพ ภพ ก็คือ การหลงติดอย่างมากๆ อยู่กับที่ใดหรือสิ่งใดสิ่งหนึ่งเท่านั้น เช่น หลงติดเหล้า หลงติดผู้หญิงคนหนึ่งอย่างถอนตัวไม่ขึ้น หรือหลงติดอำนาจอย่างมัวเมาจนกลายเป็นคนบ้าอำนาจ ถือว่าเป็นการหลงติดที่เริ่มต้นมาจากตัณหา (ส่วนตัว) และขยายตัวจาก

อุปทานอีกทีหนึ่ง การติดหลงอย่างมกายนี้นี้ แสดงออกได้หลายแบบ เช่น เชื่อว่า “นิพพาน คือสิ่งสูงสุด” จึงอุทิศชีวิตทั้งชีวิตเพื่อมุ่งนิพพาน หรือหลงติดความเชื่อแบบชาตินิยมอย่างสุดๆ จนยอมตายเพื่อสิ่งที่ตนหลงชอบ หรือทำลายทุกอย่างที่อยู่ตรงกันข้ามกับสิ่งที่ตนหลงติดอย่างมัวเมา อะไร คือชาติ ชาติ คือ การก่อเกิดวิญญาน ที่ซ้อนทับกันเป็นชั้นๆ ซ้อนอยู่ภายใน ติดนามรูป ติดเวทนา ติดตัณหา ติดอุปทาน ติดภพ หลงติดแบบฝังราก

จิตของมนุษย์จะมีส่วนประกอบสามส่วนส่วนแรกเรียกว่า Conscious แต่มีส่วนที่ลึกกว่าเรียกว่า Sub-conscious ส่วนที่เรียกว่า Sub-conscious นี้ สามารถเก็บบันทึกเรื่องราว ทักษะคติ ความเชื่อ ความแค้น ความโกรธ ตั้งแต่เรายังเล็กๆ จนเติบโตใหญ่ นี้หมายความว่าลัทธิแบบอัตตาที่ก่อตัวขึ้นมาสามารถซ่อนอยู่ภายในตัวเรา ซ่อนลึกอยู่ใน Sub-conscious จนยากที่จะถอดออกจากกันได้ บางครั้งเราคิดว่าเราก้าวพ้นแล้ว แต่ที่แท้จริง ‘อำนาจแห่งอัตตา’ ยังดำรงหรือซ่อนอยู่ภายในนอกจากที่กล่าว จิตยังประกอบด้วยสิ่งที่เรียกว่า Super-conscious ซึ่งมีบทบาทซ่อนภาพฝัน (เกี่ยวกับ) อนาคตไว้ และคอยกระตุ้นให้เราพยายามก้าวไปถึงฝัน หรือทำให้เราฝันค้างอยู่ในใจ ฝันค้างนี้มีอิทธิพลต่อการกำหนดพฤติกรรมของเราได้ตลอดเวลาด้วยอะไร คือ ขรา มรณะ ขรา มรณะ คือปรากฏการณ์การลื่นไถลไปสู่ทางธรรมชาติของทุกสิ่งทุกอย่าง เมื่อสิ่งที่เรารักและหวงแหนลื่นไถลไป จะยิ่งสร้างอัตตาให้ขยายใหญ่ได้ อย่างเช่น เราหลงเงิน หลงอำนาจ แต่ทั้งเงินทั้งอำนาจก็ลื่นไถลไป ก็ต้องทำทุกอย่างเพื่อจะเอาคืนมา หรือผู้หญิงบางคนหลงติดในความงามของตน พอแก่ขรา ก็พยายามทำทุกอย่างเพื่อที่จะรักษาไว้ซึ่งความสวยความงามที่มีอยู่ที่สำคัญ วงจรทั้ง ๑๒ ประการนี้เกี่ยวคู่กัน และกระตุ้นหรือเสริมซึ่งกันและกันตลอดเวลาตัวอย่างเช่น ปัจจยเรื่อง ขรา มรณะ ก็สามารถกระตุ้น อวิชชา ตัณหา และอื่นๆ ได้ในเวลาพร้อมกัน หรือกล่าวว่า “สิ่งหนึ่งก่อตัวหรือเกิด ก็กระตุ้นสิ่งอื่นๆ หรือปัจจัยอื่น ให้ก่อตัวและขยายตัวตาม” ดังนั้น การแก้ปัญจสมุปบาท ณ จุดหนึ่งจุดใด ไม่ได้ต้องแก้ทุกจุดพร้อมๆ กันไป หรือต้องสร้างวงจรแห่งเหตุปัจจัยใหม่ทั้งชุดขึ้นมา และเปลี่ยนเส้นทางชีวิตใหม่จึงจะก้าวผ่านปัญจสมุปบาทได้ เรื่องอริยมรรคมีองค์แปดประการ กล่าวคือ ต้องเปลี่ยนวิถีการดำเนินชีวิตใหม่ และต้องใช้ชีวิตภายใต้วงจรชีวิตใหม่ ๘ ประการ นั่นคือใช้ทั้ง ๑. วิชชา เข้าใจโลกแห่งอนัตตา โลกแห่งอนิจจัง และโลกแห่งทุกขัง หรือใช้คำว่า คิดชอบ ๒. ต้องดำรงชอบ ๓. วาจาชอบ ๔. ปฏิบัติชอบ ๕. พยายามชอบ ๖. เลี้ยงชีพชอบ ๗. สติชอบ ๘. สมาธิชอบที่สำคัญ พระพุทธองค์ตระหนักรู้ว่าแต่ละบุคคล หรือคนใดคนหนึ่ง จะก้าวผ่านลัทธิอัตตาได้ยากพุทธองค์จึงตั้งชุมชนสงฆ์ขึ้น เพื่อสร้างเงื่อนไขแวดล้อมที่งดงาม และเพื่อให้บรรดาผู้ปฏิบัติธรรมต่างช่วยเสริมซึ่งกันและกัน ก็จะทำให้ก้าวพ้นเรื่องอัตตาและทุกข์ได้

สรุปบ่อเกิดแห่งความรู้ในทางพระพุทธศาสนาผู้วิจัยพบว่าบ่อเกิดแห่งความรู้ในทางพระพุทธศาสนา มีส่วนประกอบที่มาของความรู้ทั้งหลายแบ่งออกเป็น ๔ ระดับ ๑) ความรู้ระดับสัญญา เป็นความจำได้หมายรู้อาการหรือลักษณะต่างๆ ๒) ความรู้ระดับวิญญาน คือความรู้แจ้ง ได้แก่ ชาติรู้ และระบบการรับรู้ของจิตหลังจากที่ได้สัมผัสกับอารมณ์หรือสิ่งที่มากระทบสัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นระบบ การรู้ที่เกิดจากประสาทสัมผัส ความรู้ระดับวิญญานนี้ เป็นความรู้แจ้งทางอารมณ์ซึ่งอายตนะภายในรับรู้อายตนะภายนอก โดยการรับรู้ผ่านทางสื่อ หรือเครื่องรับรู้โลกภายนอก ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ๓) ความรู้ระดับญาณ ความรู้นี้เป็นความรู้ระดับที่เป็นปัญญาขั้น

โลกุตตระ และเป็นการหยั่งรู้ความจริงของสิ่งต่าง ๆ โดยตรง ในลักษณะของการอธิบายจำเป็นต้องทำ ความเข้าใจให้ลึกซึ้ง เพราะความรู้นี้เป็นสิ่งที่อยู่เหนือประสาทสัมผัสของมนุษย์ การอธิบายด้วยเหตุผล จะไม่อาจอธิบายได้ เพราะความรู้ระดับนี้อยู่เหนือเหตุผลที่จะอธิบายได้ด้วยตรรก แต่อธิบายได้ด้วย ประสบการณ์ตรงของผู้ที่ได้ญาณขั้นนี้ เช่นพระอรหันต์ เป็นต้น การที่จะอธิบายด้วยวิธีใด หรือจะ เกิดขึ้นด้วยวิธีใด อย่างไรก็ตาม ญาณที่ได้นั้นย่อมมีผลในระดับสูงสุดที่สามารถกำจัดกิเลสได้ และ ๔) ความรู้ระดับปัญญา มีอยู่ด้วยกัน ๓ ทาง คือ (๑) ความรู้เกิดจากทางสุตมยปัญญา ปัญญาเกิดแต่การ สดับหรืออาจขยายให้กว้างออกไปได้ว่า เป็นปัญญาที่เกิดขึ้นจากแหล่งความรู้ที่อยู่ภายนอก ซึ่ง ครอบคลุมไปได้หมดทั้งจากการฟัง หรือแม้จากการอ่านหรือจากการศึกษาเล่าเรียนสุตมยปัญญา จัดเป็นปัญญาของผู้อื่นที่บุคคลเพียงจดจำไว้ได้ อาจเรียกปัญญาประเภทนี้ว่า “รู้จำ” (๒) ความรู้เกิด จากทางจินตามยปัญญา เกิดแต่การคิดพิจารณาหาเหตุผล ปัญญาประเภทนี้ เกิดขึ้นจาก ความสามารถในการกระบวนกรคิดหรือจินตนาการของมนุษย์ เพื่อทำให้เกิด “ความเข้าใจ” ต่อสิ่งต่างๆ ที่เข้าไปรับรู้หรือที่จำได้จินตมยปัญญา จะทำหน้าที่แปรความรู้ต่างๆ ที่ได้รับจากแหล่งความรู้ที่อยู่ ภายนอก ให้กลายมาเป็น “ความเข้าใจ” (๓) ความรู้เกิดจากทางภาวนามยปัญญา เป็นปัญญาเกิดแต่ การฝึกอบรมลงมือปฏิบัติ เป็นเรื่องของปรมาตมัสัจจะหรือสิ่งที่มีอยู่จริง นำไปสู่องค์ความรู้ที่เรียกว่า เหตุปัจจัย ภาวนามยปัญญา จึงเป็นปัญญาตัวสุดท้ายที่ขัดตลสินเรื่องราวความเป็นจริงของสิ่งต่างๆ ของธรรมชาติ โดยเฉพาะปัญญาในพระพุทธศาสนาที่จะนำไปสู่ธรรมในระดับโลกุตตรเพื่อเข้าถึงความ เป็นอริยบุคคล

ความรู้ทางพระพุทธศาสนา จัดได้ว่าเป็นปรัชญาประเภทสัจนิยม เพราะพระพุทธองค์ตรัส เรื่องความจริงเป็นส่วนใหญ่ เพื่อสอนให้ชาวพุทธมีสติรอบคอบ รู้จักการคิดอยู่เสมอว่าเมื่อความจริง เป็นเช่นนี้ทำอย่างไร จึงจะทำให้ชีวิตมีความสมบูรณ์พบความสุข อย่างแท้จริงและเชื่อว่าการมีปัญญา ที่สามารถคิด แบบมีเหตุผลด้วยโยนิโสมนสิการ เพื่อให้เกิดสัมมาทิฐิ ถือว่า เป็นกระบวนกรของ ความรู้อันเป็นธรรมชาติของมนุษย์ ที่จะสามารถค้นพบความจริงได้ บ่อเกิดแห่งความรู้นั้นมี ๒ ระดับ ด้วยกันคือ ระดับความรู้ที่เรียกว่าโลกียะ และระดับความรู้ที่เรียกว่าโลกุตตร ซึ่งมีส่วนประกอบที่มา ของความรู้ทั้งหลายแบ่งออกเป็น ๓ ทางด้วยกัน คือ ๑ ทางสุตมยปัญญา ๒ ทางจินตมยปัญญา ๓ ทางภาวนามยปัญญา วิธีทำให้สามารถเกิดความรู้ได้คือการศึกษ ความรู้ที่เกิดจากหลักธรรมทาง พระพุทธศาสนา ประกอบด้วยสัปปุริสธรรม คือธรรมที่ทำให้คนเป็นสัปปุรุษ หรือ เป็นคนดี มี ๗ ประการ คือ ๑)ธัมมัญญุตาคือการรู้จักวิเคราะห์สาเหตุของสถานการณ์และความเป็นไปของชีวิตหรือ รู้จักหลักความจริง ๒) อตถัญญุตาคือ เมื่อมีเหตุย่อมมีผล เมื่อมีปัญหาอันใดเกิดขึ้นเราจะต้องใช้หลัก เหตุผลมาพิจารณาปัญหาเหล่านั้น ๓) อตตัญญุตาคือ ความเป็นผู้รู้จักตน แล้วประพฤติตนให้เหมาะสม แก่ภาวะของตน ๔) มัตตัญญุตาคือ ความพอดี ความพอเหมาะพอสมควรการรู้จักประมาณเป็นทางสาย กลางที่พระพุทธเจ้าทรงสอนให้บุคคลต่างๆ ได้ประพฤติปฏิบัติกันมา ๕)กาลัญญุตาคือ การรู้จักเวลาที่ เหมาะสมในการทำกิจกรรมต่างๆ และรู้จักปฏิบัติตนให้ถูกต้องกับกาลเทศะ ๖)ปริสัญญุตาคือ การรู้จักหมู่ คณะหรือกลุ่มชนว่าดีหรือไม่ดีควรคบหาสมาคม แล้วประพฤติตนให้เหมาะสมต่อชุมชนและสังคมนั้นๆ และ ๗) ปุคคลโลปปรัญญุตาคือ การรู้จักประเภทบุคคลแต่ละคนว่าฉลาดหรือโง่ เป็นคนพาลหรือเป็น บัณฑิต ความรู้เกิดจากการปฏิบัติตนอยู่ในศีล ศีลคือข้อปฏิบัติตนขึ้นพื้นฐานในทาง พระพุทธศาสนา เพื่อควบคุมความประพฤติทางกายและวาจาให้ตั้งอยู่ในความดีงามมีความปกติสุข

ความรู้เกิดจากการปฏิบัติสมถภาวนา การปฏิบัติธรรม โดยเน้นไปที่การนั่งสมาธิ วิปัสสนา เป็นวิธีการปฏิบัติที่จะนำกายและใจของผู้ปฏิบัติให้เข้าถึงสภาวะดับ สงบ เย็น ถ้าต้องการสุขแท้ สุขถาวรที่ไม่กลับมาทุกข์อีกก็ต้องดำเนินไปตามหนทางนี้ วิปัสสนาภาวนาเป็นการฝึกจิตให้เกิดปัญญารู้แจ้ง ตามความเป็นจริง ความรู้เกิดจากการมีพหุสัจจะ คือความเป็นผู้ได้สดับมาก ได้ศึกษาเล่าเรียนมาก การมีความรู้ประสบการณ์มาก เรียกบุคคลผู้มีภาวะอย่างนั้นว่า เกิดจากการศึกษา ๔ แบบ คือ ศึกษาด้วยการฟัง ด้วยการคิด ด้วยการสอบถาม และด้วยการจดจำบันทึก และความรู้เกิดจากการปฏิบัติตามหลักอริยสัจ ๔ ซึ่งหมายถึง ความจริงอันประเสริฐ ๔ ประการ ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค